5 Sumaq kawsay

Kuskanchik Yachasunchik

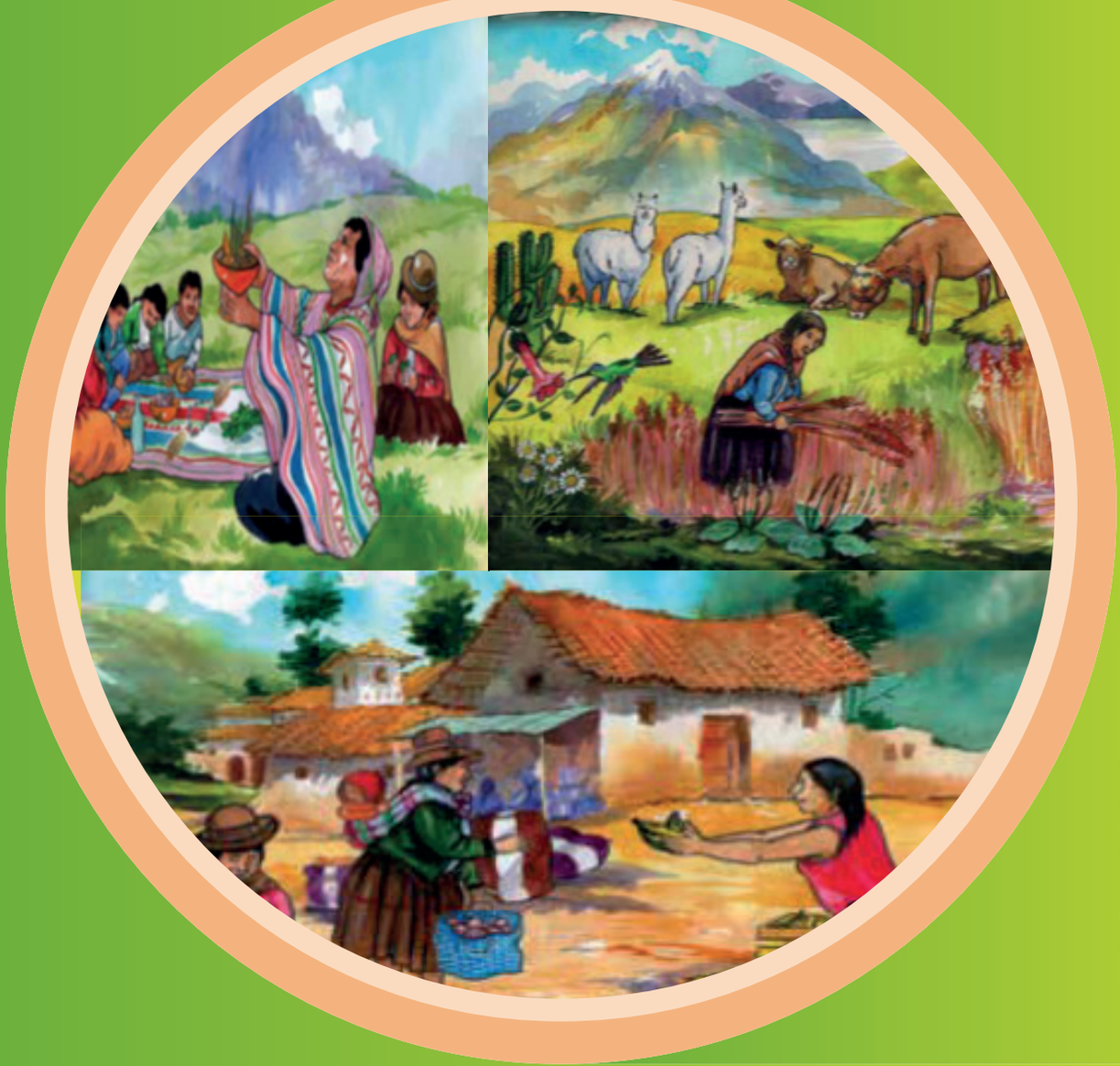

Qichwa

Llamak'ana Mayt'u

PERÚ SUYUPI YACHAY KAMAYUQ

Yachay Kamayuq Umalliq
Emma Patricia Salas O'Brien

Perú Suyupi Yachachiykuna Umalliq
José Martín Vegas Torres

Perú Suyupi Yachay Wasikuna Purichiq
Fernando Bolaños Galdós

Simikunapi Kawsaykuna Yachachiy Umalliq
Elena Antonia Burga Cabrera

Iskay Simipi Kawsaypura Yachachiy Umalliq
Manuel Salomón Grández Fernández

Ayllu Yachay Wasikunapi Yachachiykuna Umalliq
Rosa María Mujica Barreda

Llamk'ana Mayt'u: 5° Sumaq Kawsay

Ruraq
Juana Huacoto Béjar

Mayt'ukuna allichaypi yanapakuq
Hipólito Peralta Ccama, José Antonio Vásquez Medina

Llapan llamk'aypi yanapaq
Maritza Livia Nuñonca Lupo, Oscar Chávez Gonzales

Mayt'u tupachiq
César Adolfo Yeckle Castro

Siq'iq:
Fredy Rolando Roa Condori

2013 watapi qispichisqa
24 000 mirachisqa

2013-17759 yupawan Perú Suyupa hatun Ñawichana Wasipi Churasqa
Hecho el Depósito Legal en la Biblioteca Nacional del Perú N° 2013-17759

Corporación Gráfica Navarrete. Carretera Central 759 km. 2 Sta. Anita – Lima 43
RUC 20347258611 – nisqapi mirachisqa

PERÚ SUYUPI YACHAY KAMAYUQ
Comercio Ñanpi 193 yupayniyuqpi – San Borja llaqtapi
Lima - Perú
Qayana: 6155800
www.minedu.gob.pe

© Ministerio de Educación
Kay mayt'utaqa mana paqarichiqkunapa munayninwanqa manam pipas mirachinmanchu.

Impreso en el Perú / Printed in Perú / Perú suyupi mirachisqa

Riqsichikuynin

Ancha munasqa warmi qhari warmachakuna, irqichakuna:

Qampaqmi kay qillqasqa mayt'uqa. Kaywanmi pukllaqhinalla utqayllaman yachay wasiykipi yachayniykikunata qispichinki. Yachayniykikuna kallpachanaykipaq chaywan allin runa kanaykipaqmi ancha munakuywanmi kallpachakuspam yachachiqniykikuna kay qillqasqa mayt'uta qispirqachimuyku.

Sapallaykipas mana chayqa yachaq masiykikunawan yanapanakuspa llamk'anaykipaqpas imaymana ruraykunam kachkan.

Qillqasqa mayt'upi ruraykunaqa llaqtaykipa kawsakuyninta, imayna kasqantam riqsichisunki, hinallataqmi allin kikin simiykipi rimanaykipaq qillqanaykipaq yanapasunki. Aylluykikuna allin qhawanaykipaqpas Pacha Mamata sumaqta amachanaykipaqpas allinmi kanqa.

Hinallataqmi runa masiykikunawan wasi masiykikunawan, yachakuq masiykikunawan, llaqta masiykikunawan sumaqlla kawsakunaykipaqpas yanapasunki. Kay qillqasqa mayt'uwanqa pukllankim, takinkim, llimp'inkim, siq'inkim, hamut'ankim, tupachinkim, hinallataqmi imaymana atiyniykikuna sapa yachaykunapi wiñanqa.

Kay qillqasqa mayt'utaqa munaykunkipunim. Sumaq kallpachasqa yachaykunatam qhawaykunki. Chaymi sumaq sunquwan qhawaykunayki, sumaqta yachayniyki llanllarinanpaq.

¡Kusisqalla munakuywan llamk'aykuy!

Kaqninkuna

		AYLLUNCHIKPI YAPUSPA, MIKHUYNINCHIKKUNATA HUQARISPA SUMAQTA UYWANAKUSUNCHIK	7
1	1 Yachana	Ayllunchikpi yapuspa, mikhuyninchikkunata uqarispa sumaqta uywanakusunchik	8
	2 Yachana	Kinuwa, qañiwa mikhuykuna uqariy	14
		CHAKANATA QHAWASPA RAYMICHASUN, AYMURASUNCHIK	21
2	3 Yachana	Chakana raymi	22
	4 Yachana	Kawsaykuna huqariy	28
		MIKHUYNINCHIKKUNATA WAQAYCHASUNCHIK, INTI TAYTANCHIKTA YUPAYCHASPA.	35
3	5 Yachana	Ch´uñu, khaya, mallullu, muraya, tunta, ch'arki, chaluna ruray	36
	6 Yachana	Tayta Intipa raymin	42
		PERÚ SUYUNCHIKPA ÑAWPA QHIPA KAWSAYNIN	49
4	7 Yachana	Perú suyunchikpa ñawpa kawsayninkuna.	50
	8 Yachana	Perú suyunchikpa qhipa kawsaynin.	56
		PACHAN MAMANCHIKWAN RUNACHAKUSPA KAWSAY	63
5	9 Yachana	Pacha Mamawan sumaq kawsay	64
	10 Yachana	Kasarakuspa runachakuy, parischakuy	70
		YAKU/UNU MAMAWAN PACHANCHIKTA LLANLLARICHISUNCHIK	77
6	11 Yachana	Unu/yaku raymichay	78
	12 Yachana	Wanuwan mikhuykuna kallpachay	84
		PACHA MAMATA QHAWASPA TARPUSUNCHIK	92
7	13 Yachana	Pacha Mama qhaway	93
	14 Yachana	Chakra tarpuy	98
		ALLINTA KAMACHINAKUSPA AYLLUNCHIKTA QHAWARISUNCHIK	105
8	15 Yachana	Ayllunchikpi Umalliqninkuna	106
	16 Yachana	Ayllunchikpi uywankuna	111

5 Sumaq kawsay

Kuskanchik Yachasunchik

Ñiqiy:

Sutiyqa:

Yachay wasiyqa:

Llaqtayqa:

Yachachiqniyqa:

Wata:

1

T'AQA

Ayllunchikpi yapuspa, mikhuyninchikkunata huqarispa sumaqta uywanakusunchik

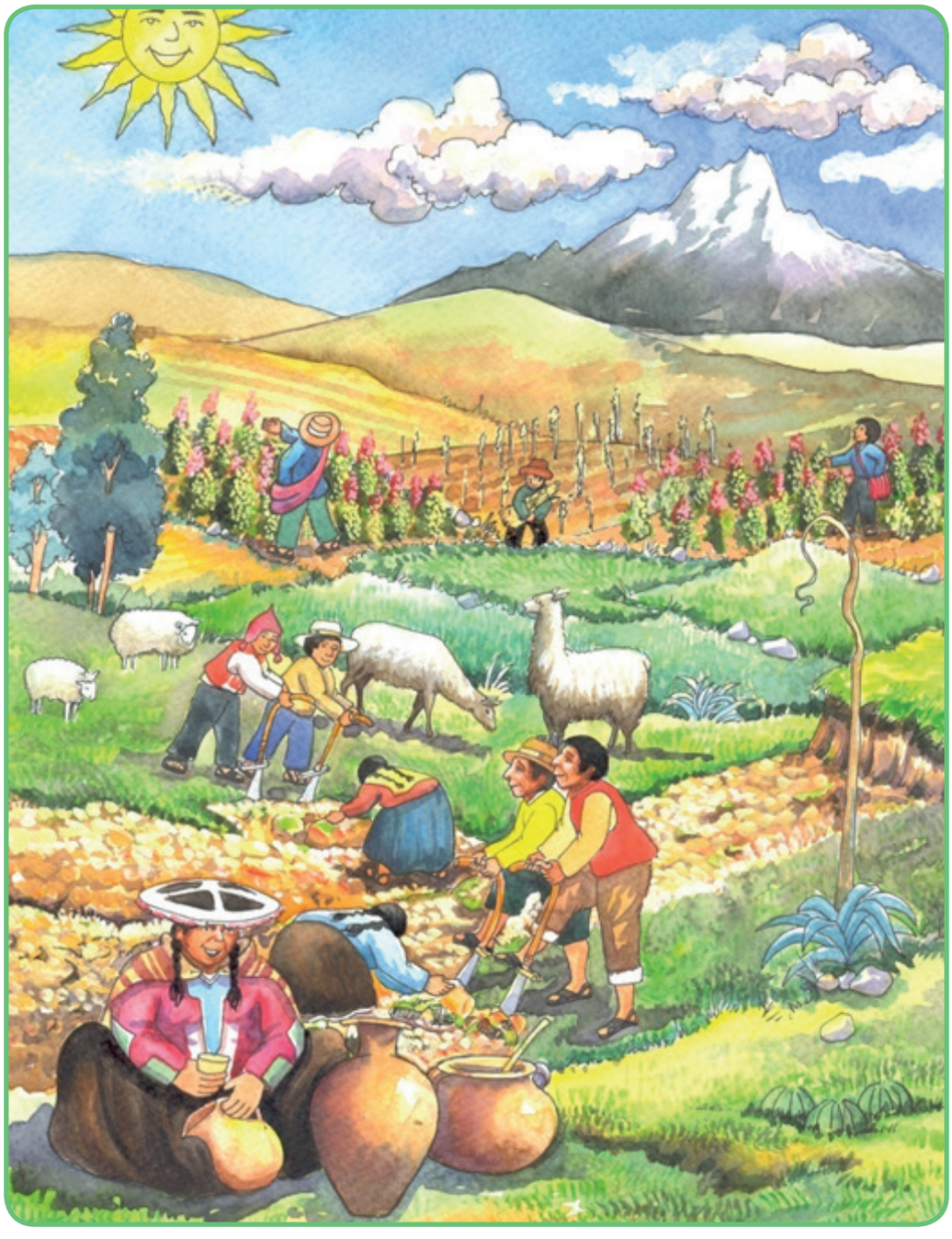

- **¿Imaraykutaq ayllukunapiri hallp'ata yapunku?**
- **¿Chakmasqa hallp'akunapiri kinuwata tarpunkuchu?**
- **¿Ima allinnikunayuqtaq kinuwari kanman?**

1

Yachana

Chakra chakmay/ t'ayay/yapuy

¿Imataq chakmayri?

- ¿Imapaqmi runakuna kay ayllupi hallp'ata t'ikrachkankuman?
- ¿Ayllunchikpi kayhina llamk'anakuna, chakrakunapi kanchu?

Chakmay, yapuy, t'ayay.

Ayllukunapiqa para killa tukuptinmi hallp'ataqa chakmanku, **chaytaqa ruranku hallp'a phapullaraq kachkaptin, chaymanta q'achunkuna wañuspa, ismuspa ima wanuchanampaq**, rapasqa hallp'apas qasawan phapuyananpaq. Hinallataqmi kay yapuyta / chakmaytaqa qhata chakrakunapiqa iskay qhari masachakuspa hayt'anku, huk warmitaq rapan. Hinallataq kay chakmay-yapuypiqa chakra kamachikuqkunatam akllakunku: Qullana, qaywa qullana, kañari, qaywa kañarita ima. Paykunam ñawpaqta qallarinku, paykunata qatispa llamk'aqkuna wachuta siqan.

"Yapuypiqa qallarinapaq, kuka k'intuchawan k'intukuyku, aqhachawan ch'uyayku Santa tierra Pacha Mama utqaylla tukurusaqku nispa, kunanqa, sumaqta rurunki, mikhuchiwanki, nispa. Qullanataqa allin chakra rurakuqta akllanku ch'iti runakunata ima. Chaymanta llamk'ayta qallarinku".

Kay qillqata ñawinchaspa, mama taytaykita tapukuspa, p'anqakunata t'aqwirispa kay siq'ipi qillqay.

¿Imapaq hallp'ata tikranku?

¿Imanaqtinmi ch'uyakuspa qallarinku?

Tikrasqa hallp'a ukhupiri ¿Ima hallp'akunataq kanman?

T'aqwiriy. Hallp'amanta astawan yachaykunata t'aqwirisunchik.

¿Hayk'a t'aqataq chakmaykunari kanman?

Chakmay/ Yapuy
Kay yapuyqa para killa tukuyta rurakun, chakrata tikraspa. Pata ayllukunapi papa, uqa tarpunapaq, pampan wayq'ukunapitaq sara, hawas, tarpunapaq.

Yapuy
Yapuyta wachu wachuta ruraspa llamk'anku, wakin allpallata tikranku, kaypiqa muhu churanapaq hinallaña yapunku.

Chuki yapuy
Ñawpaqta purunman papata tarpuna, papa wiñarqamuptin wanuchana chayman yapuna, qasuna ima.

Maway yapuy
Wakin mawaypaq uywawan yapunku, mana hinataq pikuwan rurana, huk simana ñawpaqta tarpunapaq.

Hallp'ataqa chakmanku kay pacha Mamanchik kallpachanapaq , paymi rurukunataqa tarpuypi chaskispa musuq kawsayta paqarichumunqa.

Wanta ayllupi chakmay

Wanta ayllupiqa, pawqarwaray killapi pachamamachik rikch'arirqamuptin, kicharayachkaptin, yarqaymanta ayllupura wahanakuyku chakmay ruranapaq, chakmayku raymitahina, llallinakuspa sapanka ayllumanta qullanakuna akllasqa chakmay atipanakuypi rurayku, ichaqa chay qullanakunaqa taytanmanta kamachinta hap'in manataqmi chay qullana kaynin chinkapunanchu, ahinatam chay chakmay p'unchawqa hatun raymita ruraspa atipanakuypi llamk'ariyku. Hinaqtinmi llalliqpaqqa huk sumaq mirintay wallpayuq, quwiyuq. Ñawpaqqa uwihata, llamata iman llalliqman qupuqku.
Ichaqa kay ayllukunapiqa warmikunapas chakmanmi chay warmikunaqa allin kallpayuq warmikunan kanan.

Yachayta mat'ipay: Ñawpa unaymantaraq hallp'ataqa yapuypi llamk'arqanku.

Yuyarisqaykiman hina kay siqikunamanta yachaq masiykikunaman willariy.

¿Imapaqmi hallp'ataqa chakmasqaku?

¿Hayk'a t'aqan chakmaykuna?

¿Imataq, imaynatataq hallp'ataqa muhuchan?

Pachanchikpa ukhunpi, patanpi ¿Imam kan?

Atmósfera: Pachanchikta p'istuq wayra, musminanchik wayra, chayqa 1.100(km), waranqa tatkiy karun, ichaqa chaypa wayrallanmi kawsaqkunapa musmiy atinan.

Hidrósfera: Kayqa lamar quchakuna, hinallataq llapa pachanchik patapi unukuna (mayu, pukyu, qucha,) chaymantapas pacha ukhupi kaq unukuna.

Litósfera: Pachanchikpi kan imaymana: allpakuna, rumikuna, qaqakuna. Chaykunam litósfera sutiwan riqsisqa. Chaytaqmi 100 (km) waranqa tatkiy chawpi ukhunman karu.

Manto: Patan qaranmanta aswan ukhun, ichaqa aswan chuchu, rumisapan kanpas, kay phatmimanta pachanchikqa kuyumun.

Núcleo: Pacha Mamanchikpa chawpi sunqun qaqa hina ch'ila. Kanmi hierro, níquel, azufre ima. Chayqa chaninta ruphan.

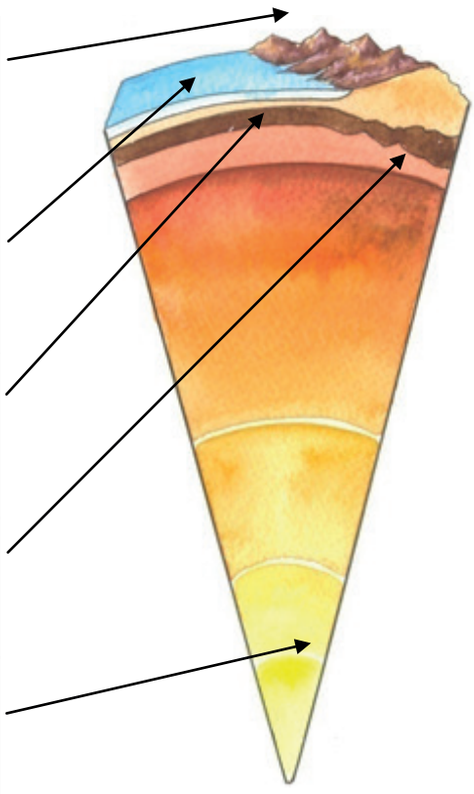

Tapukuykunata kutichisunchik:

- ¿Imataq hallp'anchikpa patanpiri kan?
- ¿Imataq hallp'aq aswan ukhunpiri kan?
- ¿Hallp'apa patan qaranpi imakunam wiñan?

P'amqakunata t'aqwirispa kay siq'ikunapi hina llamk'arimuy:

Pata qaranpi tarikun.

Pachanchikpa ukhunpi kan:

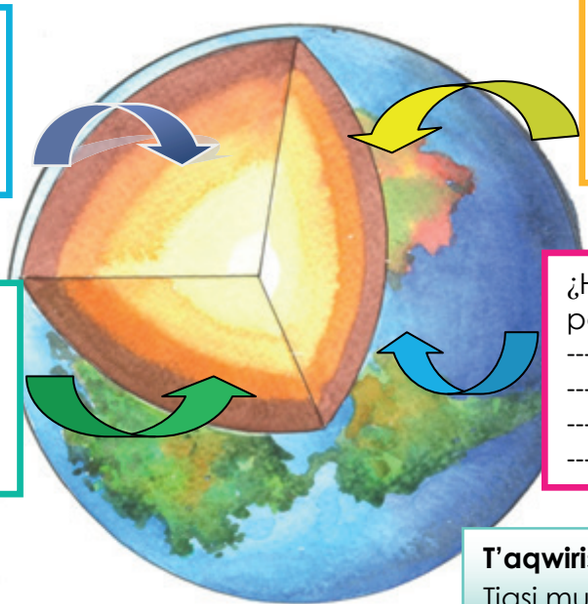

Pachapa chawpinpiqa kan:----------

¿Hayk'a unun pachanchikpi kan?:

T'aqwirisun, tapurisunchik.
Tiqsi muyumanta aswanta p'anqakunapi ñawincharisun.

Hallp'amanta rikch'ayninkuna iskay t'aqa yachaykuna kan:

Ayllukunapiqa allpakunaqa achkha t'aqam

Yana hallp'a: Kay hallp'apiqa ñawpa papakuna sumaqta wiñan.

Puka hallp'a: kay hallp'apiqa, uqa, isañu, ullaku ima wiñan.

Ch'umpi hallp'a: Kay hallp'aqa allinmi papa tarpunapaq, hawaspaq.

Milli hallp'a: Kay hallp'aqa allinmi, maway tarpunapaq.

Uqi hallp'a: Kay hallp'akunaqa ancha wakcha.

Aqu hallp'a: Kay hallp'a allinmi imaymana tarpunapaq.

Qullpa hallp'a: Kay hallp'aqa achka kachiyuq, mana ancha imapas wiñanchu.

Wak kawsaypi hallp'amanta yachaykuna

Chakra rurana hallp'akuna. Chay allpakunapiqa, watan watanmi imaymanakunata tarpuna, hatuchaqtaqmi, unuwan qarpana chakram, allintaqmi achkha tarpuy churanapaq.

Mana chakra rurana allpakuna. *Chay chakrakunaqa, murk'a, ch'aki, pisi kallpayuq, achkha rumiyuq, chanin qullpayuq, llink'i hallp'a, mana intiq chayananmi.*

Yunkapi hallp'ankunamanta yachaykuna

Yunkapiqa sach'akunawanmi rimanku ima tarpunankupaqpis, yunka hallp'akunapiqa chaymi yachanku, shapumba wiñaq hallp'aqa café, coca, barbasco, yuca tarpunallapaqmi allin. Chay hallp'apiqa manan platanuqa wiñanchu, nitaq dalidalipas.

Hinallataqmi allin hallp'ataqa machitiwan chhukuspas machkanku, sichus phapu kan chayqa allinmi plátano tarpunapaq, huk muhukunapaqwan. Chuchu allpaqa aswanpas yuka, piña, k'araq añawikuna tarpunapaq. Hinallataqmi kakawtaqa yana hallp'api tarpuna.

¿Tarpuna hallp'akunata wakmanta mirachisunmanchu?

Ayllupi yachaqkunata, p'anqakunapi t'aqwirispa qillqasun, imaynatataq tarpuna hallp'atari wakmanta kallpachasunman chayta, hinaspa yachay mat'ipay (mapa conceptual) chaninchaspa willanakusun.

Pachaqa llapa runakunaq, uywakunaq, sach'akunaq kawsasqanmi, kay pachapi tiyanchik, kawsanchik. Chayhina Pachaqa Manam maypipas tarikunchu.

Yacharisunchik: hallp'amanta imaymanakunata.

¿Yachanki Pacha Mamanchikpa q'uñirisqanta?

¿Imarayku?

- Pachanchikqa sapa kuti astawan quñirichkan, imaraykuchus kay atmósfera, lamar qucha unukuna, rit'ikuna, q'uñirichkan chaywan, hinallataq, runakuna industriakunapi imaymana llamk'ariyninwan kay pachanchiktaqa q'uñirichichkan.
- Hinallataqmi kay pachanchikta karukunaq, fabricakunaq q'usñin q'uñirichillantaq.
- Kay atmósfera nisqaqa chanintam sankhuyan, chaymi intipa ruphaynin kay pachapi qhipan chaywanmi Pacha Mamata astawan q'uñirichin, chaymantataq imaymana unquykuna paqarichkan.

¿Imataq kanman kay pacha astawan q'uñiriptin?

- Rit'ikunam chulluripunman chaymanta chinkaripunman.
- Pisita para paranman, hinallataq urqukunata, mallkikunata ruphanman.
- Mayninpitaq anchata para paranman, chikchipas chikchinman, chaywan mayukunapis hunt'aspa wasikunata, chakrakunata apanman.
- Lamar quchakunam hunt'aripunman, hinaspataq lluqsirispa llaqtakunata apanman.
- Uhanapaq, chakra ruranapaq unu pisiyapunman, mayukuna ch'akiripunman.
- Imaymana mana riqsisqa unquykunam kanman, runapaq, uywakunapaq, sach'akunapaq, mikhuykunapaqpas.
- Wakin qurakuna, sach'akuna, uywakuna pasaqpaq chinkapunman.
- Kay Pachanchikmi sapa kuti mana kawsay atiy kapunman, pisi unuyuq, pisi mikhuyniyuq, hinaspataqmi runapura unumanta maqanakuytapas qallayusunman.

Huñupi kay Tapukuykunata kutichisunchik

- ¿Imanaqtinmi pachanchik unquchkan?
- ¿Imatam rurasunman pachachik mana unquchinapaq?
- Hatun llaqtakunapi tiyaqkuna ¿Imatam rurankunam?

Ayllukunapiqa sumaqta Pacha Mamata ch'allaykuspa, apukunaman phukurikuspa, uywakunata ch'uyaykuspa sumaq kawsayta maskhachkankuraq, pacha mamawan uywanarikuspa.

Yacharunchikña, imaymanatasallpanchikq'uñirichkanchayta, imaskanqa chay allpaqa q'uñiriywan.

¿Imatataq rurananchik, mana pachanchik q'uñirinanpaq?

1.-Ñawpaqtaqa hatun suyukunapa umalliqninkuna rimanakuspa kay pachanchikpi industriakunata, fabrikankunata, yuyaywan qhawarinanku. Allinta kamachikuykunata qispichinaku.

2.-Mana allin rurayninchikta, kawsayninchikta t'ikrarinanchik: Luz k'anchaypi, unuta mana usuchiypi, pisita q'upakunata ruraspa, hampikunata allinta waqaychaspa, chakra hallp'ata sumaqta llamk'arispa.

3.-Mikhuykunata, uywa wanuwan, hunt'asqata tarpunanchik, ichaqa manam ayllu runallachu.

4.-Ñawpa ayllukunaqa allin kawsayninkunata qhawarispa sumaq kawsayman kutirinanchik, Pacha Mamata yupaycharispa, munanakuywan uywananchik.

Llapanchik rimanakuspa yuyaychakusunchik

- Aylluykipi, wasiykipi, rimanakuspa imakunatataq rurawaqchik kay pachanchik mana astawan q'uñirinanpaq, thunirikunampaq. Qillqana p'anqaykipi chaninchay.

Yuyaychakusunchik:

Ayllukunapipas, hatun llaqtakunapipas, hallp'anchiktaqa, sunquwan, yuyaywan qhawarispan llamk'arinanchik.

2
YACHANA

Kinuwa, qañiwa mikhuykuna uqariy

Kinuwamanta yachaykuna

Yaqapas iskay, kimsa waranqamanña tarikuq kasqa kay kinuwa mikhuyqa, hinaspa kay mikhuytaqa, Colombia, Ecuador, Perú, Bolivia suyukunapi huk suyukunapiwan tarpusqaku. Ichaqa kay mikhuyqa aswanpas rikhurinman karqa Punu suyu chiqaskunapi, Titi qaqa quchapa kinrayninkunapi.

Hinallataqmi huk ayllukunapi kay mikhuytaqa uywapuyta qallarisqaku, hinallataqmi kay mikhuyqa ñawpa unaymantaraqmi sumaqta uywaspa kay p'unchawkunakama mikhukuchkallanchikpuni. Kinuwaqa ancha huch'uy mikhuycha ichaqa ancha sumaq mikhuyniyuq. Chaymi kunan p'unchawkunaqa kay mikhuyqa astawan tarpurikuchkan, hinallataqmi kay kinuwaqa hawaswan , sarawan kuskan wiñan, mana saraq wiñananpitaq papa tarpuypa muyuriqninman churana.

Kunan p'unchawkunaqa aswanpas tarpukapuchkan sapallantaña, huk suyukunaman apachinapaq, achkha qullqitaqmi chanin.

¿Tukuy ayllukunapichu kinuwata tarpunku?
¿kinuwa mikhuy imaraykutaq ancha chanin qullqipaq?

Kinuwamanta yachaykunata tapukamuy, mana hinataq mayt'ukunapi t'aqwirimuy.

¿Ima rikch'ay kinuwakunam kan?

1.- ---------- 2.- ----------
3.---------- 4.- ----------
5.---------- 6.- ----------
7.---------- 8.- ----------
9.---------- 10. ----------

Tapurikusun, yacharisun:
Kay kinuwa mikhuymanta , yachaykunata, ayllunchikpi, qillqa p'anqakunapi tapurikusunchik, t'aqwirisunchik.

¿Ima mikhuykunam kinuwamanta rurakun?

Ayllukunapi

Ayllukunapiqa kinuwamanta ruranchik, hak'uta, lawata, wiñaputa, chaymanta kinuwataqa kaltupi mikhuna, wakinqa phatachispa ch'aki mikhupi mikhunku. Unaykunaqa wasipi t'uhaq chiwchichakunaman phatachispa p'isqita hina qaranku.

Tullunmanta, rap'inmanta llipt'ata ruranku kuka akullinankupaq.

Llaqtakunapi

Llaqtakunapi kinuwata imaymanaman tukuchispa mikhunku: Kinuwa hak'u, jugo, fideos, turrón, kinuwa hank'a, papilla, manjar t'anta, turta ima.

Kiwichamanta yachay.

Perú suyunchikpiqa aswan achkha suyukunapim kiwichaqa wiñan, chalapi, qichwapi, yunkapi iman wiñan, hinallataqmi nisunman q'uñi pachas tumpapi wiñan yaqapas mama quchamantapacha 3400 tatkiy patakama, hinallataqmi Junín, La Libertad, Cajamarca, Ayacucho, Arequipa, Áncash, Huancavelica, chaykunapi wiñan, ichaqa aswan achkhaqa Cusco q'uñi pachasninkunapi wiñan, hawa suyukunaman qhatunallapaqmi aswanpas tarpuchkanku chanin qullqipaq ancha allin mikhuyniyuq kaptin.

Yachayta mat'ipay:

Kinuwamanta yachaykunata tapukamuspa qillqana p'anqaykipi qillqaspa willakuy.

¿Ñawpa awichunchikkuna kiwichata tarpurqankuchu? ¿Imakunapim kay kiwicha mikhuchikun?

¿Yacharqanki?

Kinuwa, kiwicha, qañiwa, mikhuykunaqa manaraq inkanchikkuna kawsachkaqtinku karanpuniña, chaymi yachakun ñawpa wasikunata t'aqwispa tarisqankupi.

¿ Imaynataq kinuwapa allin mikhuyninkuna?

Kinuwapa ukhu mikhuyninkuna	Allimninkuna		
	Calcio	160 Kallpachayniyuq	Tullunchikkunata kallpachan.
	Fósforo	270 Kallpachayniyuq	Yuyayta yapakuna tulluta kallpachan.
	Hierro	19 Kallpachayniyuq	Yawarta yapakun. Yuyanninchikta Yapan.
	Sodio	4 Kalpachayniyuq	Kurkunchikta qhalifa, chílata kachin.
	Potasio	2170 Kalpachayniyuq	Hankúnchikta wawayachin, kirkinchikpi unata rakin.

¿Imapaqwantaq kinuwa allin?

- Kinuwaqa kurkunchikpi yawarta yapan, hinaspapas kallpata quwanchik.
- Kinuwata mikhunchik chayqa kurkunchikpi lliw qhillikunta pichan.
- Hinallataqmi sankhu yawarta ch'irliyachin.
- Wawakuna mikhuptin, ratu wiñachin, kirunta, tullunkunataqa kallpachan, yuyayta yapan.
- Hinallataqmi kinuwa mikhuyqa qhalillata kurkunchikta kachiwanchik.
- Waynakuna kay kinuwata mikhuptin mana qhupunkunapas rikhurinchu,
- Kay kinuwata mikhusqa manam payayanchikchu, nitaq machuyanchikchu.

Kinuwaqa aswanpas manam mikhunallapaqchu:

- Kinuwaqa llaki hampinapaqmi allin chaymi pipas wañun chayqa yana kinuwamanta k'ispiñuta rurapunku, chay kinuwaqa llakita qunqachin.
- Ayara kinuwaqa allinmi, warmikuna wachakusqan qhipantam qhaliyananpaq mikhunan.
- Kinuwaqa allinmi warmikunaq lichin wawa ñuñuchinanpaq pisiyaptin, waqmanta paqarimunanpaq.
- Kinuwaqa allinmi k'irikuna hampinapaq, kutaspa huk qurakunawan ima tupachina.

Tapukuykunata kutichisunchik:

- ¿Imakunapaqtaq kinuwapa kallpachayninkunari kasqa?
- ¿Ima mikhuykunatam kinuwamanta wayk'ukuyta atisunman?
- ¿Kinuwataqa may llaqtakunamanmi apachinku?

Yacharquniña: Imayna kiwna wiñan, imapaq allin, imakunatam wayk'ukun.

¿Ima yachaykunawantaq kinuwatari tarpunku?

Kinuwataqa tarpuyku, usphawan minuspa, hawaswan kuskataqmi wiñan, uwiha wanuwan, asnu wanuwan minusqata, ichaqa usphawanpunin aswantaqa tarpukun, wanu, uspha muntusqaman kinuwataqa minuna, chaywan hawas tarpusqaman hachinki, chay hinaspa hawastawan kuchka qhallqinki.

Kinuwataqa ña puqusqaña kaptinmi, ichhuna, hinaspanmi ira pataman apaspa ch'akichimuna, iskay kimsa simana, chaymanta p'acha patapi rumi qhunapi qhaquna lliw rurunkuna urmamunankama.

Kinuwapa hayaynin lluqsinanpaq, unuchawan huq'uspa makiwan qhatuna qaran lluqsinankama hinaspa maqllina achkha unuwan lliw hayan lluqsinankama, chaymantataq ch'akichina.

Hinallataq huk niraymantapas kanmi hayaynin hurquy, kinuwata harwina, q'aqla qara patapi qhaquna hinaspa wayrachina.

Llamk'arisunchik.

Tayta mamaykita, p'amqakunapi kinuwapa yachayninmanta tapukamuy chaymanta (mapa conceptual) nisqapi kay tapuykamusqaykita qillqay.

- ¿Ima unquykunapaqtaq kinuwari allin?
- ¿Ima mikhuykunam, kinuwamanta ayllukunapi, llaqtakunapi wayk'ukun?
- ¿Ima mikhuykunataq kinuwapa rikch'aqninkuna?
- ¿Ima ayllukunapim kinuwa wiñan?

Kinuwa

Kinuwaqa llapa mikhuykunamanta aswan allin mikhuymi, kurkunchikta kallpachan, yuyayta yapan, unquykunamanta amachawanchik, yawarninchikta pichan, llakinchikta qunqachiwanchik, tullunchunchikta kallpachan. Chaymi kinuwata tarpunanchik.

Astawan yacharisunchik.
Kinuwa mikhuymanta, kaqninkunamanta.

¿Imataq kawsaqkuna, mana kawsaqkuna?

Kawsaqkuna (bióticos)

Kawsaqkunaqa kanmi sach'akuna, uywakuna, ñut'u uywakuna, ichaqa paykunallamantakama mikhuspa kawsakunku.

Mana kawsaqkuna (abióticos)

Mana kawsaqqa kaypachapi kallantaq, unu, allpa, chiri, q'uñi, wayra, urqu, rumi, aswampas paykuna qayllanpi kawsaqkunaqa tiyan.

Hawaman lluqsispa qhawamuspa kay tapukuykunaman kutichisun.

- **¿Imakunataq kawsaq kasqa imarayku?**
- **¿Imakunataq mana kawsaq kasqa imarayku?**
- **¿Kay pachapi kawsaqkunalla kanman, mana hinaqa kawsaqkunallapis chayri imaynam kanman?**

Rikuchkankichu: Nuq'anchik yachayninchikpiqa tukuy ima kay pachapi kaqmi kawsan. Huk yachaypitaq wakin kawsan, wakin mana.

Kay pachapi kawsaq , mana kawsaq huñukunku ecosistema nisqaman tukunchinku.

Qhawariy.

Ecosistema

Kawsaqkunam, mana kawsaqkunawan kay pachapi huñunasqa tiyanku, hinaspam sapa kuti ahina kaptin huk musuq kawsayta paqarichinku. Chay hinakaspataqmi **ecosistema** sutin.

¿ Imaynataq ecosistemaq hunt'aqninkunari?

Sapankuna/individuos.- Paykunaqa hukllaman huñukuspanku achkhaman tukunku, ichaqa huk chiqaqllapi tiyaspa.

Ayllu/población.- Sapanka t'aqakunam huñunasqa huk aylluman tukunku hinaspam chayta población nispa sutiyakun.

Hatun ayllu/comunidad.- Achkha ayllukuna, t'aqa t'aqa huñusqa huk pachapi tiyaspa chaymi comunidad.

Tiyasqan wasi/hábitat.- Maypichus kay sapankuna ayllukuna, miraspa tiyanku chay chiqasmi wasin, chaypi yachasqa kapunku. Imayna challwakuna unupi tiyan, pumakuna, punapi tiyan , papachakuna yana hallp'api tiyan, ichhu chiri urqukunapi tiyan, tiburunkuna lamar quchapi tiyan. Chayna hallp'aman, wasinman yachasqa kaspanku huk chiqaspiqa manam yachakapunkumanchu wañupunkunan ima.

Kanallantaq Rurayninku Nicho ecológico nisqa.- Chaymi aswanpas ima rurasqanku kay pachaspi kawsanankupaq kay hina atuq uwihata mikhun ichaqa uwihaqa mana atuqata mikhunmanchu.

Llamk'arisunchik:

Llapamanta lliw yachasqanchikta yuyachakusuchik.

- Ima yachaykunatam kinuwamanta atirunchik.
- ¿Imaraykutaq mana lliw ayllukunapichu kinuwa, papakuna, sarakuna yukakuna ima wiñanku?
- Willakuy imakunam kanan ecosistema kananpaq.
- Hihallatqa kay yachasqanchikkunata tayta mamaykiman willariy aswanta yachaykuna mat'ipananchiqpaq.

Yacharisun:
Astawan yachayninchik chu'yanchanapaq Ecosistema nisqakunata qhawarimuspa.

Kinuwamanta huknin mikhuyta wayk'ukusunchik

Kinuwa p'isqi

Imaraykum kay mikhunata wayk'ukusunchik. Kay kinuwaqa sinchi allin mikhuymi, yuyaytam qukun aychamantapas aswan allinraq. Hinallataqmi astawan yacharinachik ima raykus ñawpa machulanchikkuna mikhurqanku, kunantaq mana rantiypipas aypanchikchu, ichaqa huk suyukunaman qhatuchkanchik ancha sumaq mikhuyta.

Imaynatataq rurasun.

- Ñawpaqtaqa huk wakin tayta mamankunawan rimanakuspa, kay kinuwamanta rimarisuchik, wayk'uypi yanapanawanchikpaq.
- Hinallataq allichakusunchik imakuna apamunachikpaq.
- Kamachinakusun kikin p'unchaw rurayta hunt'arinanchikpaq.

Kikin ruraynin.

1. Ñawpaqtaqa ch'aki kinuwata pilana maranpi tunawawan, huquruspa kutaq tumpa susihullawan qhaquna. Hinaspa maqchina achkha unuwan achkha kutita qhaquna llapa qaran lluqsinankama, hinaspataq ununta hich'ana muyurichispa rumin, hallp'an lluqsinanpaq.

2. chuya kinuwata unupi t'impuchina , phatanankama, ichaqa unuwan kuskallata churpuna, manataqmi kachita churanaraqchu, mana hinaqa manam phatayta atimunchu.

3. Siwilla pikasqata tiqtichina chaymantataq chay kinuwa phatasqata churana, hich'ana hinallataqmi chayman lichita hich'ana lawayamunankama, ichaqa wisllawan ñuphuña, p'uqana.

4. Ninamanta hurqunapaqña kisu k'ichita churana, chaymanta p'isqi mankata q'unchamanta apahapuna.

5. Mikhunapaq qaranakuna.

Qillqaspa yuyaychasunchik kay mikhuykunata

Yuyaypaq	Hampipaq	Wiñanapaq

2 Chakanata qhawaspa raymichasun, aymurasunchik

T'AQA

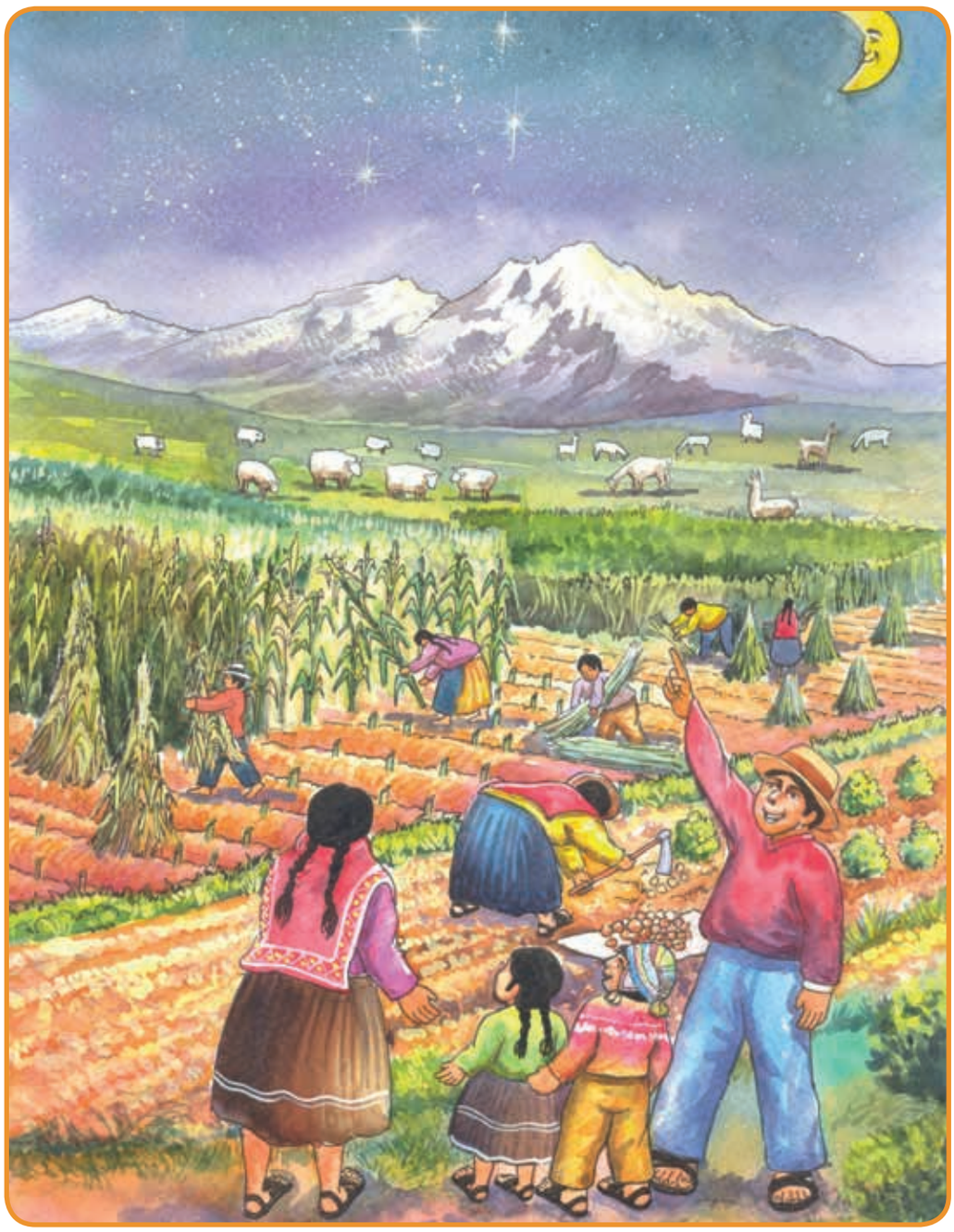

¿Imaraykutaq ñawpa/ unayri, chakanata hanaq pacha mayupi qhawarqanku?
Ayllukunapi runakuna, ¿Mikhunallanpaqchu mikhuykunata llamk'anku?

3
YACHANA

Chakana raymi

Chakana /Kurus wilakuy

Chakana raymitaqa ayllukunapi ruranku, hanaq pachapi kurus chakanata ch'askakunapi qhawaspa. Chayqa sut'i rikuymi. Ñawpa unaymantaraqmi kay raymiqa rurakurqan, ch'askakuna qhawaq runakunaqa karanpuni ñawpa unaymanta qhawaspam sumaqta chakrata llamk'arirqanku, kay aymuray killapitaqmi raymichanku imaraykuchus kay chakana kurus wilakuy ch'isintam urqupatamanta lluqsimun, tutamantantaq urqu patanta chinkayapun, kay chakanata ancha kusikuywanmi raymichanku, kay p'unchawmanta pachan achkha, mikkhuy ayllukunapi kanqa, tukuy ayllupaqtaq kusikuy.
Kay hina chakanaqa, manayá kuhichu/aymuray kinrayllatachu wilarikun, aswampas tarpuy qallariypaq, maway uqarinapaq iman wilarikun.
Kunankamapas kay chakanataqa raymichachkallankupuni, ichaqa wakin ayllukunapi, mana tarpuna kaqtinqa qhawarinku, llama ñawi ch'askata, mayuta, qututa, amaruta – mach'aqwayta, yuthuta ima. Sapanka kay ch'askakunata imaymanapaqmi qhawanku ñawpa unaymanta kunan p'unchawkama.

"Kurusqa urqukunapim kanan, chaykunamanmi runakuna "penitencia" mañakuq rinku, hinallataqmi chay kurustaqa churayku chakra qhawananpaq, chikchi, qasa hark'ananpaq, payqa runa hinayá urqukunapi sayan". Martin Qochama.

¿Imatam kay qillqa willawachkanchik?
¿Ñawpa unayri kay hinapunichu kay kurus chakana raymi kanman karqan?

Chakanamanta, quyllurkunamanta ayllunchikpi tapukamusunchik hinaspa huñupi churakuspa hatun p'anqapi qillqasun. yachaq masinchikkunaman willasun.

Tapurisunchik, t'aqwirisunchik:
Chakana raymimanta, quyllurkunamanta ima.

¿Imapaqtaq kay quyllurkunatari qhawanku?

Ñawpa unaykunamantaraqmi runakunaqa kay suyunchikpi ancha yuyayniyuq karqanku kay ch'askakunaq allin qhawarinankupaq. Chaytam qhawarqanku chakra ruranapaq, uywakuna alllin uywanapaq. ¿Imaynatataq chaytari yacharinchik? Mawk'a wasikuna Saqsaywaman, Machupiqchu, Ollantaytambo, hukkunapiwan, chay chiqaskunapim sut'illa kachkan kay chaskakuna qhawarina, lluqsimunan, haykupunan ima, kay yachaykunataqa

Willakunmi Garcilaso de la Vega, Pedro Cieza de León.

Kay ch'askakunam hanaq pacha mayupi tarikun:

Llama ñawi

Llamapa ñawintaqa kay pachanchik q'uñichu, chirichu kanqa chaypaq qhawanku.

Amaru, chakana

Kay quyllurkunaqa, ayllu runakunaq chakra ruranampaq, qhawanku.

Hamp'atu

Hamp'atuqa unun. Chay unutaqmi pachamamaq yawarnin.

(*)Pratec: Julio Valladolidpa rimasqan.

Tapukamusunchik, t'aqwirimusunchik.

Kay yachaykunam ch'askakunamanta, quyllurkunamanta. Chaninchay.

- ¿Imapaqmi runakuna quyllurkunata qhawanku?
- Manaña quyllurkunata qhawaspa chakrata ruraptinku ¿Allinchu kanman?
- ¿Imaynatam qampa aylluykipi quyllurkuna willakun?

Huk yachaypi ch'askakunamanta, quyllurkunamanta

¿Imataq huk yachaypi quyllurkunari?

Quyllurkunaqa hanaq pachapim tarikun, intiman riqch'akuqmi, kanmi k'anchayninpas, kaqllapipunin watan , wantan tarikunku, aswapas utqayllan suchuy kachanku, pawaykachanku, k'anchayninpas paymantakama kan.

¿Imam constelaciones?

Llapa quyllurkunata constelaciones sutiwan riqsikun, ñawpa ayllukunaqa, qhawarqankupunim, chakra ruranapaq, ñankunapi purinankupaq, lamar quchapi barkukunapi tutakuna purinankupaq, pacha purisqan qhawanapaq, chaymanta hinas qhawaqkunapaqqa imaymanakunaman quyllurkunata riqch'achiyta qallayurqanqu, ayllunchikkunapiqa chay "constelacion" nisqata mayu sutiwan riqsinchik.

Huñupi churakuspa tapukuykunaman kutichispa rimaychik, hinaspa llapaman yachay ch'uyanchasqata willanakusunchik.

¿Imapaqtaq ñawpa runakuna kay ch'askakunata qhawarqanku?
Kunan p'unchawkuna ch'askakunata ¿Imapaqtaq qhawarinku? Imaynata.

Qhawarisqanchikmanhina , quyllurkunata, ch'askakunata ñawpa unaymantaraqpunin, tukuy suyukunapi imaymana ruranapaq kay pachapi tiyaqkuna qhawaq karqanku. Ichaqa kunan p'unchawkunaqa, huk niraqtañam ima ruranapaqpas rimanakunchik.

Kunan p'unchawkunaqa runakunaqa imatataq qhawan "medios de comunicación" nisqapi.

Kaykunam "Medios de comunicación" nisqa

Kunanqa kay makinakunawanmi pachata qhawanku, paranampaq, mana paranampaq, rit'inampaq, ruphayanampaq, chaytataqmi willakunku.

Yacharqunchikña.
Quyllurkunamanta, ch'askakunamanta huk yachaykunata.

Runakunapa rimananpaq medios de comunicación

Yacharini ¿Mana medios de comunicación kaptin?

Aylluknapi

Kunankamapas ayllukunapiqa, ch'askakunataqa qhawachkallanchikraqmi. Imaymana sutiyuqta riqsinchik: llama ñawi, such'u, amaru, mayu, qutu, chakana, yuthu, atuq, hamp'atu, hukkunapiwan. Chaytam chakra rurananchikpaq qhawanchik. Chay ch'askakunawanqa aymara, qichwa, yunkakuna ima rimanchik, paykunam pachanchikmanta yachaykunata willakunchik.

Huk yachaykunapi

Ñawpa unayqa, lamar quchapi puriqkuna ch'askakunata qhawaspa puriqku.
Chaytam qhawanku telescopiyuwan, largavistakunawan ima. Manam llapachu hatun llaqtakunapiqa qhawanku, aswanpis "astrónomo" nisqakunallam yachan kay ch'askakuna qhawaytaqa.

Medio de comunicación nisqa. ¿Imaynapi paqarirqan?

Ñawpa unayqa rikhurimusqa karan fotokunallaraq, chaymantañam, aswanta yuyaychakuspa runakunaqa rikhurichisqaku wakin medios audio visuales nisqakunata, uyarinapaq qhawanapaq, aswanpas kay pachapi sapa p'unchawmi hatun llaqtakunapi, kay runakunapa rimanakunanpaq imaymanakunatam paqarichimunku.
Rikusqanchikman hina ñawpa unayqa chay señakuna, chakana qhawaq, ch'askakuna, maykunapipas siq'ikunata qhaway hina kachkaspas qillqa rikhuriptin lliw kay medios de comunicación nisqakunata paqarichiyta qallaykusqaku.

Ima allintaq kunan pachapiri chay medios de comunicación.

Kunan p'unchawkunaqa yaqapas llapa runam kay medios de comunicación nisqaman aypanchik, chaymi khunanqa ayllukunapipas wakinqa celularniyuq.

Willawanchik.

Kunan p'uchawakunaqa yaqapas tukuy ayllukunaman chayan radio, chaymanta wakin ayllukunaman televisión ima chayanña, chaypiqa imaymanatam willarikamunku chiqap willakuykunata.

Manipulación.

hinallataqmi kay medios de comunicación nisqapiqa munasqankuman hina runakunapa uyarinachikpaq, qhawarinanchikpaq churamunku, wakin allin , wakin mana allin, hinaptin chayta qhawaspa runakunaqa yuyaychakunanchik.

Llapapaq huk nisqalla.

Hinallataqmi chaykunata qhawaspa, uyarispa, imatachá rikuchimuwanchik, p'achakunapi, mikhuykunapi, takiy tusuykunapi, hukkunapiwan kaqtan qhawaspa runakuna rurayta qallarinchik.

Llamk'arisunchik.

Aswanta kay medios de comunicacionmanta t'aqwirimuy, imakunapim yanapawanchik, imapim pantachiwanchik? Qillqakunawan yanapakuspa willakusun.

Kallantaqmi hanaq pacha qhawanapaq telescopio sutiyuq.

¿Imataq telescopiori?

Kay telescopiyutaqa runakuna paqarichin hanaq pachapi ima kaqkuna qhawanapaq, ancha karupi kaqkunata qayllapipas kanman hina rikuchikun. Kay telescopiyuqa allinmi, kunan p'unchaw yachanchik killamanta, ch'askakunamanta, kay hanaq pachapi imakuna tarikusqamanta. Hinallataqmi kay telescopioqa imaymana rikch'ayniyuqmi, manam huk niray rurasqallachu. P'anqakunapi, internetpi tarisunman imaymana sayayniyuqta.

Kallantaqmi aswan allin qhawarinapaq artefacto óptico sutiyuq.

Larga vista: Kaqllataqmi kay larga vista sutiyuqqa allinmi karupi ima kaqtapas rikuy atinapaq.

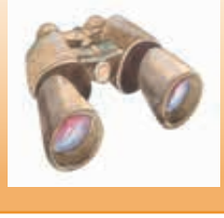

Lupa. Lupaqa ch'ulla lintisman rikch'akuqmi, allintaqmi ima nichku huch'uykuna hatunman rikuchispa qhawanapaq.

Telescopio Kay makinaqa aswanpas ancha karupi ima tarikuqkunatapas, qayllapihina rikuchiwanchik, ñawpa unaymantaraqmi kay telescopio kaptin killapa imayna kasqanta yachanchik, intipas kaywanmi qhawarikun.

Proyector. Kay huk makina kay sutiyuq, ima huch'uy rikukuqta hatunman tukuchispa qhawachiwanchik.

Microscopio. Microspioqa aswanpas ñawillanchikwan mana rikukuy kuruchakunata hatunman qhawarichiwanchik.

Kay tapukuykunawan yuyanchakusunchik.

¿Imapaqtaq, imaynatataq ch'askakunawan kawsanchik?

¿Imapaqtaq kay artefacto optikukunari allin?

Kunanqa yacharuniña.
Ch'askakunamanta, artefacto optikumanta.

Yachankichu ¿Imam satélite nisqakuna chayta?

- Ñawpaqtaqa yachachiqninchik qhawachiwasun video nisqapi, mana hinataq hathun p'anqakunapi runapa satélite rurasqanta.
- Chaymanhina yachayninchikkunata mat'iparisun
- Kay yachay t'aqwirisqawan.

Satélite nisqa allinmi:

Ñawpa unaykunaqa kay satélitekunataqa paqarichirqanku kay hanaqpachanchikpi imaymana qhawarinankupaq, t'aqwirinankupaq, ichaqa qhipa p'unchawkunataqa hatun llaqtapura qhamisiyanakunankupaq.

Kay satélite nisqawanmi kan celular, televisión, internet, TV cable, radio, hukkunapis chaykunawanmi allinta hap'in.
Hinallataq kay satelitekunawan qhawaspa yachanku hayk'aq parananmanta, chirinanmanta, ruphaynanmanta, rit'inanmanta, waq'a wayrakuna wayrananmanta, hinallataq ima sasachakuykuna kay pachanchikpi kananmanta willawanchik.

Hinallataqmi kay satelitekunataqa ruranku intipa kawsaynin qhawarinapaq, tiqsi muyupi imakunatapas maskharinankupaq, killamantapas ch'askakunamantapas imaymanata chaskin runakunaq yachanampaq.

Yuyariy:
telescopiowan, karupu kaqta, qayllapi rikunki.
Satéliteqa aswanpas karu rurasqakunata qayllapi rikuchiwanchik.

Yuyaychakusunchik.

1. **Hanaq pachanchikpi kaqninkunamanta astawan yacharisun hinaspa qillqaspa willakuy.**

2. **¿Mayqin hathun llaqtakunam astawan kay satelitekunata hanaqpachaman apachinku? ¿Imarayku?**

Rurasun:
¿Ñuqanchikpas hanaq pacha qhawanakunata atisunmanchu rurayta?

4

YACHANA

Kawsaykuna huqariy

Chakana/Kurus wilakuy

Kawsay / mikhuy huqariy

Kay mayo killapiqa, ñankunapas pichasqañam kachkan, mayukunapas ch'akirinña, hinallataqmi yunkankunapi sara tipina killa chayamun, chaypim sarakunata akllanku, allin sara mikhunapaq, qhatunapaq, muhupaq ima; chaymanta akllanku ch'usu sarata, ismu sarata; hinaspapas akllallankutaq hampipaq sarakunata: t'ika sara, misa sara, wayra sara ima. Chayta tindalman apaspa ichhu patapi ch'akichinku. Punankunapitaq papa, uqa, maswa/ añu, ullaku ima allay qallarin. Chay ruraykunapiqa mink'akunaman mikhuypi qunakapunku, uywa michiqkunapaqpas.

Kay mikhuy huqhariy killakunapiqa runakunapas, llapa kay pachapi tiyaqkunapas llasaqta, saksata imam mikhunku. Wakin ayllukunapiqa, suyukunapiqa trigo, siwara ichhuymi qallarin.

Mikhuy uqariyta tukurquspataqmi yant'ata ruranku, wasita allchanku, wakintaqmi llaqtakunata yunkatapis purinku llamk'apakuq qullqichakuq.

Kay hinatam Huamán Poma de Ayala qillqankunapi willakun. Ahinallatam kunankamapas ayllukunapiqa kawsakuchkanku.

Mikhuy huqariymanta tapurikusunchik.

Chaypaqmi ayllunchikpi huk yachaqta, kuraq taytata tukuy ima mikhuy huqariymanta willawanachikpaq mink'akamusunchik. Tapurisuntaq.

- **¿Wakin suyukunapiri imaynam kay kawsay huqariy?**
- **¿Mikhuy huqarisqanchikri mikhunallapaqchu?**

Tapurikusun, t'aqwirisun.

Ayllukunapi mikhuy huqariymanta.

Huk suyukunapi ¿Imaynatataq mikhuytari huqarinku?

Café pallay

Yunka uraypiqa cafeypa rurunkunata pukayamuptin pallayta qallarinku, chay pallasqankuta latakunapi, isankukunapi , llikllakunapi ima huñunku. Achkhataña huñuruspa makinakunapi mikhuyninta urquspa rurullanta ch'akichinku, hinaspam hank'aspa kutanku, chaymi sumaq q'apayniyuqta runakuna upyanku.

Arroz huqariy

Chala suyupi aswantaqa arrozta huqarinku, ichaqa ayamarq'a killamanta aymuray killakama, chay mikhuytaqa huqarinku ichhuspa ichaqa tutachallamanta, mana mikhuynin urmananpaq. Ch'akillatañam huqarina ichhuspa, chaytataq wakmanta ch'akichinku pisqa, pusaq p'unchaw, hinaspa piladuraman apanku chaymanta yuraq arrozta huqarinku.

Ulluku hasp'iy

Ullakutaqa punankunapi hasp'iyku julio killa tukuyta, qhipataña hasp'ikapun, ichaqa ñawpaqtataq papamanta tarpukuntaq. Ullakutaqa manam kurupas mikhunchu, papata hinapunim akllayku, hatuchaqta, khulluta, mikhukapunataqmi utqaylla ayamarqay killa kamallam allin, chaymantaqa saphirakapun.

Llamk'arisun:

¿Imaynatataq ayllunchikpi mikhuyta huqarinchik?
Yuyaychakuspa p'anqapi qillqasun, willakusun.

Ch'uyanchasun.

Mikhuy huqariymanta yachaykunata ch'uyanchasun.

¿Imawanmi ayllu runakuna rantikunku?

¿Imaraykutaq mikhuy uqariyta tukuspa ayllu runakunari qullqichakuq puririnku?

Ayllu runakuna imaynatam qullqita tarinku

- Mikhuy rurasqanta qhatuspa.
- Uywa uywasqanta qhatuspa.
- Llaqtakunaman llamk'apakuq rispa.
- Mineriyakunaman purispa.
- Wasi ruraykunapi yanapakuspa.

Hathun llaqtakunapi runakuna imaynatanm qullqikunata tarinku.

- Imaymanakunata qhatuspa.
- Empresakunata paqarichispa.
- Profesional kaspa llamk'anku.
- Tukuy imapi llamk'apakuspa.

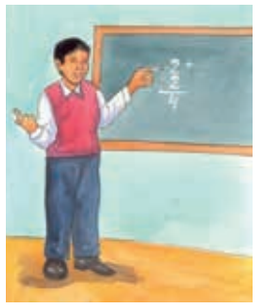

Yachaq masiykikunawan rimanakuspa. Tapukuykunaman kutichisunchik,

¿Imaraykutaq ayllukunamanta runakunari llamk'apakuq yunkakunata puririnku?
¿Llaqtakunapiqa runakunaqa maykunapitaq llamk'anku?
¿Qullqillapaqchu runakuna llamk'apakunku?
¿Perú suyunchikpa qullqinkunari imayna chanintaq?

Tapurisun, t'aqwirisun.

Aswan yachaykunata qullqikunamanta t'aqwirisun.

Runakunari qullqichakusqanwan ¿Imatam ruranku, imatam rantinku?

Ayllukunapi

- Huk t'aqa mikhuykunata rantikunankupaq.
- P'acha rantikunankupaq.
- Artefactokuna rantikunankupaq.
- Wasi ruranankupaq.

Hatun Llaqtakunapi

- Mikhuna rantinankupaq.
- Wasi, carro, artefacto rantinankupaq.
- Wawanku yachay wasiman rinampaq.
- Unumanta, k'anchaymanta, telefonomanta, internetmanta qupunankupaq.
- Hinantinpi purimunankupaq.

Municipiokunam imaymanamanta qullqita chaskin.

Hatun qillqakunamanta (Cerficadokunamanta), kasarachisqamanta, runa paqariqmanta, wañuqmanta ima.

Autovaluo, wasiyuq kasqanchikmanta.

Qhatuna wasikuna churasqamanta.

Hawapi, k'ikllupi qhatuqkunamanta.

Raymikuna, takiy tusuykuna, pukllaykuna, kusichinakuna qhawarinamanta.

Aylluykipi tapukamuy imakunamantawan runakuna municipiyukunaman qullqichanku. Huk qillqana raphipi qillqasun.

Municipioman qullqichasqanchikwanmi, ayllunchikkuna , llaqtanchikkuna allinta kawsarinku, imaymanapi chanincharinku. Ichaqa chaypaqmi ñuqanchik imakunamanatapas qullqichanchik tributo nisqawan chaninchaspa.

Yacharunchikña

Municipiokunaman imakunamantas runakuna qullqichanku chayta.

¿Imaynatam mikhunchik ayllunchikpa mikhuyniykunata?

T'aqwirisun, yacharisun.

1. Chaypaqmi ñawpaqta ima mikhunatapas apaspa mikhuyta qallayusunchik.
2. Mikhuyta tukuruspa rimarisunchik imaynatas mikhunchik chayta: Imawanmi mikhunchik, imaynatam ñut'unchik, maykunamanmi, haykun, imaynatam lluqsin mukhuy puchu chayta.

Ayllu kawsaypiqa manam runallachu mikhun, aswanpas, apukuna, Pacha Mama, uywakuna, mayukuna, intipas, chikchipas, qasapas mikhunmi.

Mikhusqanchikmanta aswanta yacharisun.

Ñawpaqtaqa mikhunakuna kanan

Siminchikman churaspa, thuqayninchikwan minuspa khamunchik chaymantam ñut'uspa uqupunchik.

Chaymanta chay mikhuy khamusqa wiksannichikman haykun huk unukunawan huñukun jugo gástrico sutiyuqwan hinaqtinmi llañu ch'unchullman chayan.

Chay llañu ch'unchullmanta mikhuykuna kallpachaq yawarwan kuska llapa kurkunchisman ch'iqin.

Hinaptinmi kay mikhuykunamanta mana yawarpa ch'unqasqa puchukuna rakhu ch'unchulman purin chaymantataqmi hatun hisp'ayman tukuspa 15 pachamanata wikch'unchik.

Sistema Digestivo nisqa

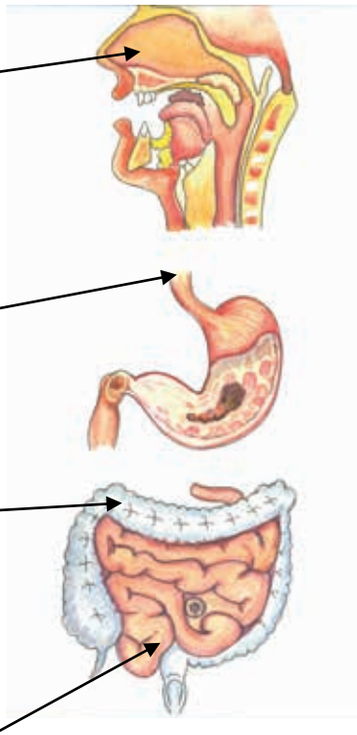

Kunanqa ñam yacharqunchikña

Imaynatas mikhuna kurkunchikman yaykun chayta. Ichaqa aylluchikpi mikhuyninchikkunatam mikhunanchik.

¿Imaynatam mikhuyninchik kurpunchikpi yawarwan purin?

Tapurikusuchik yawarmanta yachaykunata.

- Ayllunchikpi ¿Pikunatataq ninchik yawar masinchik nispa?
- ¿Imaynam chaninniyuqta yawarninchikri? ¿Huk yuyaypiri imataq yawar?
- ¿Runallachu yawarniyuq?

Ayllunchikkunapi yawarmanta yachaykuna	**Huk yayaykuna - hatun llaqtakunapi yawarmanta yachaykuna.**
Ayllukunapiqa manam runallachu yawarniyuqa. Aswanpas sach'akuna, apukuna, Pacha Mama, uywakuna iman yawarniyuq kanku. Yawarqa mana yanqa unullachu, ancha chaninchasqa, manam huk sut'uychapas usuchinapaqchu.	Huk yachaykunapaqqa kawsaqkunallam yawarniyuq, uywakunawan, runakunawan. Yawar ukhupiqa imaymanam kan. Yawar pisiyan chayqa rantikuspa yapachikunku.

Astawan kay kurkunchikpi yawarpa puriyninmanta yacharisunchik.

Yawarpa puriynin

Yawarpa kurkunchikpi puriyninqa allinmi, chaymi kawsanchik.

Sirk'anchikkuna (venas sutiyuq), chay ukhuntam yawar purin sunqukamam chayanpas.

Vasos capilares llañu sirk'achakuna, paykunam hatun sirk'akunaman yawarta apan.

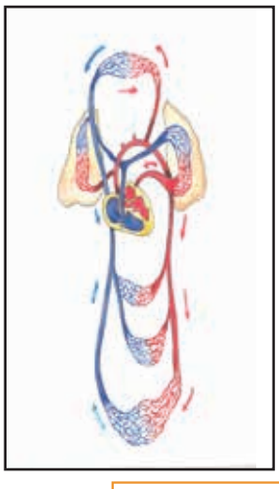

Sunqu Sunquqa yawarta haykuchin surqanninchikman, chaymantataq kutimun llapa kurkunchikman ch'iqinanpaq.

Arterias paymi yawarta apan, sunqumanta wakin kaqninchikman, kallpayuq kanachikpaq.

Kunanqa yacharunchikña.
Imaynatas yawarninchik kurkunchikpi purin chayta, ichaqa chaypaq ayllunchikpa rurasqanta mikhuykunata, huk mikhukunatawan allinta mikhunanchik.

Warya wasipi rimanata llamk'arisun

¿Imarayku?

Kay kawsayninchikqa kunanqa ancha allin qhawasqa kunan p'unchawkuna kachkan, chaymi wayra wasipi rimaspa astawan ayllunchikkunapa lliw yachayninkunata uyarichikusunman.

¿Imaynatam rurasunchik?

- Ñawpaqtaqa allinta yuyaychakuspa rimanakusunchik, pikuna q'imirinawanchikpaq.
- Kanman Municipio, tayta mamakuna, yachay wasimanta ñawpa yachaqninkuna.
- Hinallataq rimanakusuchik, kamachinakusunchik, chay wayra wasipi rimasqanchikpa sutinta akllasunchik, imaynatam, imakuna rimananchikta yuyaychakusunchik.
- Wayra wasipi rimananchik (programa nisqa) sutin kanman "wawakunapa rimaynin".
- Rimasuntaq sapa domingo 10 tutamantam pachata, 1 t'aqa pachallata.

Kay Wayra wasipi rimananchikqa 3 killapaq kanqa

- Kananmi: grabadorakuna - reporterakuna kay yachayninchikkunamanta chaninta tapukamunanchikpaq.
- Hinallataq kananña wayra wasipi huk uras rantisqa, rimasqa.

Kikin rimarina wayra wasipi tarikuspaña:

- Llapallam kay rimanapaq akllasqakuna rimayta qallarinqaku, sapanka napayukuyninta aparichinqa lliw wayra wasi uyariqkunapaq.
- Hinaspa chay p'unchaw rimanata, rimayuna kanqa yachayninchikmanta imallachá kachkanman chayta qhawarispa.

Wayra wasipi rurasqanchikta chaninchasunchik.

Uyariqkunata tapurikusunchik, imayna rimamusqanchikta.	Nuqanchik qhawarikusunchik ima pantayninchikkunata.	Imakunapin aswan allinta yuyaychakunachik.

3 Mikhuyninchikkunata waqaychasunchik, inti taytanchikta yupaychaspa.

T'AQA

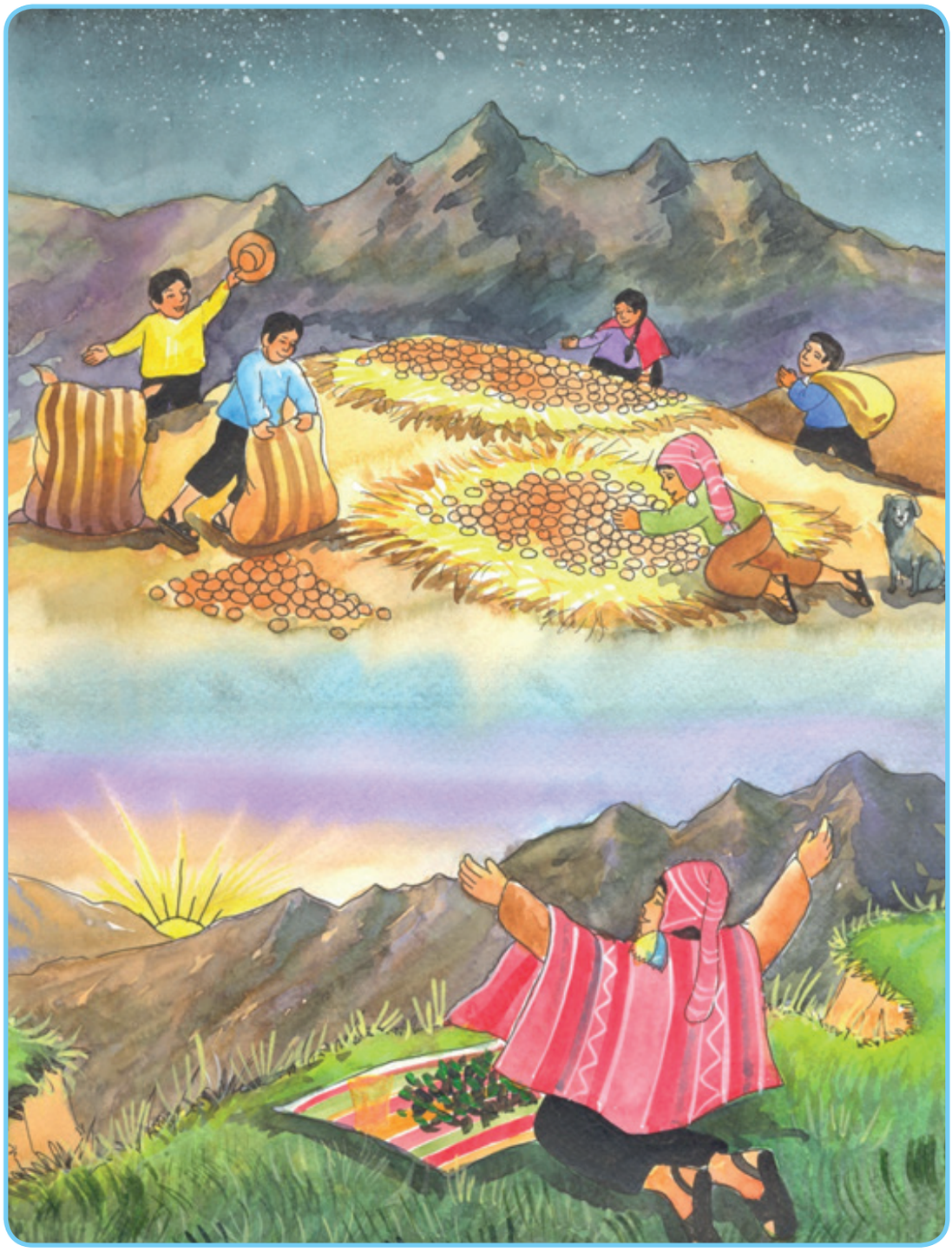

¿Imaynatam mikhuyninchikta achkha watapaq waqaychasunman?

Qhipa watakunaman intinchik aswanta q'uñirimunqa ninku.
¿Chaninchu chay?

5
YACHANA

Ch'uñu, khaya, mallullu, muraya, tunta, ch'arki, chaluna ruray

Waqaychanapaq mikhuykuna t'ikraymanta

- ¿Imaraykutaq ayllukunapi runakuna mikhuykunata, qasachispa, ch'akichispa waqaychanchik?
- ¿Imaynatataq huk llaqtakunapiri mikhuykunata qasachispa, ch'akichispa waqaychanku?

Ch'uñu ruray

Chuñuqa watan watanpaq papa waqaychasqam,chaypaqtaqmi qasawan hap'ichina, kay ch'uñuqa achkha hidrato de carbonoyuqmi, chay mikhuyqa kurkuchikpa kaqninkunata allinta kallpachan, puririchin, kuyurichin, hinaspapas kay mikhuyqa paqarisqa karan punu suyukunapi imaraykuchus qasa astawan kay chiqaspi kaqtin.

Kunan p'unchawpas patan ayllukunapiqa imaynachus ñawpa unaymanhinam kay ch'uñu mikhuytaqa rurachkallankupunim, ichaqa allin ch'uñu ruranapaqmi ancha allin yuyayniyuq kana, hinallataqmi kay pachanchikpi kaqninkunawan rimayta yachaspa kay willakuyman hina:

"Ch'uñu masanapaqqa papataraqmi akllayku, hatuchaqninta, khullunta, kuruntapas, hinaspa ch'uñupaq papata masana chiri pampaman apana, allin huk tutallapi papata ch'uñuman tukuchinapaqqa unuwanmi ch'aqchuna, ichaqa chaypaqmi hanaq pachapi chaskakunata qhawana, ch'askakuna ch'ak nichkan chayqa nichkawanchik achkha papata ch'úñunapaq, mana hinataqmi iskay, kimsa tutapi imaraqmi hap'in".

Ña papata qasa ch'uñurunña chayqa, saruna, ch'akichina, hinaspa wayqakunaman huqarina taqiman apapunapaq.

Tapukamusunchik:

Ayllunchikpi allin ch'uñu ruraymanta, qasamantach'uñuq allin mikhuyninkunamanta ima, qillqasqata apamuspa yachaq masinchikkunawan willanakusunchik.

Tapurikusunchik.

Ayllunchikpi allin ch'uñu ruraymanta.

¿Imaynataq allin ch'uñuri rurakun, imapaqtaq allin?

- ¿Mana qasa kanman chay ch'uñu rurakunmanchu?
- ¿Ima mikhuykunanam ch'uñumanta wayk'ukun?
- ¿Ayllukunapiri runallapaqchu mikhuy rurasqanchik?

Ichaqa, wakin runakunaqa qasataqa fenómeno ninku, hina kay ayllukunapi tiyaq runakunataqa llakisqa qhawawanchik, manayá yuyaychakunkuchu watan watan qasawan kawsasqanchikta.

Ayllukunapiqa qasataqa runata hina suyana, imaraykuchus qasaqa imaymana ruraykunapi yanapakun, hinan ch'uñu ruraypi ch'rki ruraypi ima. Chaymi anchata suyanku, kay qasawan rurasqam ch'uñu allin mikhuy hinaspapas hampitaq.

Allin chúñu lluqsinapaqqa, allin yuyaywanmi ruranku, manaraq papata masachkaspa, tutakuna quyllurkunata hanaq pachapi qhawanku, hina allin qhawasqamanta hina ch'uñu allin lluqsin.

Allin qasa kananpaqqa quyllurkunam allin k'anchayhinaraq rikukun.

Huk ayllukunapi mikhuykuna t'ikray.

Shawi llaqtapi masatu ruray.

Masatu ruranapaqqa ñawpaqta yukata chakramanta hurqumuna chaymanta, qaranta urquna, maqchina, hinaspa t'impuchina, khituna hinaspa yunka camoteta t'impuchispa 10 - 12 simita hant'una, chaymanta mankaman churana, chaypi wakin yuka, camoteyuqta kachkanraq, chay hant'uwan mankapi unuyanankama qaywina, aswan puqunampaq 2 wisinata fermento nisqata yapana, llipinmi minusqa puquspa masatuman tukun.

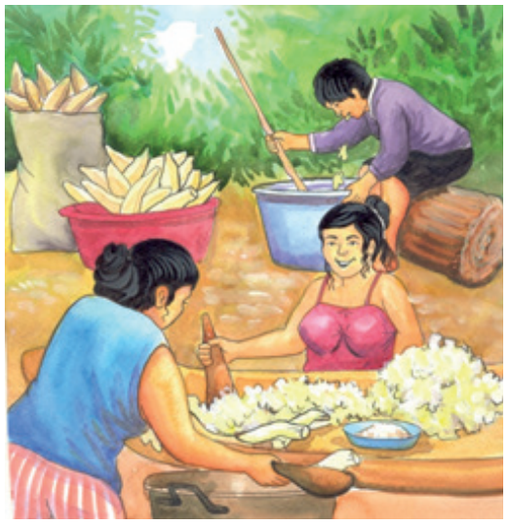

Ichaqa, manam qasallawanchu mikhuyta t'ikrachina, intiwan, unuwanpas rurakunmi.

Huk suyukunapipas ahinatam upyana aqhata ruranku, ñawpa unaymantaraqmi kayhina upyanakunata mikhunakunata rurakuspa kawsarqanku.

Mapa conceptual nisqapi, tapukuykunawan yanapakuspa yachayta mat'ipasunchik:

- **¿Iman ch'uñu?¿Imapaqtaq allin?**
- **¿Imaynam allin ch'uñu rurakun?**
- **¿Hayk'a watam waqaychakuyta atikun?**
- **¿Pikunam, maykunapim mikhuna?**

Chaninchasunchik

Yacharusqanchikta chaninchasunchik.

Qasapa, ch'uñupa allinkaqninkunata yacharisunchik.

Ayllunchikpi yachaynin.

Ñawpa unaymanta pachan ayllukunapiqa, kay ch'uñuta, murayata ima mikhuspa kawsarqayku, chaymi kay mikhuyqa unaypaq waqaychasqa kallanman, kay mikhuy mamaqa kasarachiwanchik, chakrata llamk'achiwanchik, wasichakuypi, uywa michiypi ima uywawanchik. Hinallataqmi ch'uñutaqa wachakuq warmikunaq kimsa killa ima mikhunanku.

Huk Yachaykunapi.

Hinallataqmi kay qasapi ch'uñu rurasqaqa llapa runakunaman mana mikhuy pisinampaq, muchuykunapipas mikhunaqa kallanqapunin, kayhina rurasqa ch'uñun, intipi ch'akichisqa ima, unay wata kawsayta quwasunman.
Qasamanta nillasunmantaqmi allinmi chayamusqan , mana chayqa manam ch'uñu rurayta atisunmanchu.

Yuyaychakuspa tupachini.

- ¿Imaynatam allin ch'uñu rurakun?
- Ñawpa machulanchikkuna ¿Imaynatam kay ch'uñuta waqaychankuman karqan?

Astawan ch'uñumanta yachaykunata yacharisunam.

Yachaq maskaq puririsun.

- Ñawpaqta ch'uñu ruraqpata rispa lliw yachaykunata willachikamusun.
- Sumaqta uyarispa willawasqanchikta grabamusun.
- Willawasqanchik grabasqamanta qillqaman t'ikrasun.
- Chay qillqata hatun p'anqaman churaspa, huñupi churakuspa willanakusun.

¿Imataq alimentos orgánicos nisqa?

Ahinatam ayllukunapi sutichanku, uywa wanullawan, para unuwan, ch'uya unuwan qarpasqa mikhuy tarurasqata, chay mikhuykunam ancha qhali, hinallataqmi aswan allin kay mikhuykunaqa sichus muyuy chakrapi, laymi chakarpi rurasqa kaptin aswan sumaq mikhuyniyuq.

Allin mikhuyninchikkunamanta qhawarispa allin kawsayman aypasunman

Ayllunchikkunapi llamk'asqa mikhuykuna

Qhali. Kayhina mikhuykunaqa sinchi allinmi, imaraykuchus mana kuru hampikunawan rurasqa kaptin, aswanpas uywa wanullawan sumaq hallp'api llamk'asqa.
Sumaq. Kay mikhuykunaqa sumaq q'apayniyuq, sumaq llimp'iyuq, misk'i mikhuyuna.
Unquykunamanta hark'awanchik. kanmi achkha kallpachanayuq qhali,(vitaminas, minerales, antioxidantes) kananchikpaq.
Kay hina mikhuykuna rurasqa, tukuy riqch'ayniyuq wiñanan.
Unay wata waqaychana mikhuykunam kanan.

Hampikunawan rurasqa mikhuykuna

1. Kay hampikunawan rurasqa mikhuykunamanqa ima unquypas, kurupas munapunchu.
2. Pachaspi chaninchasqa waqaychanapaq, mana ismunanpaq, asnananpaq, puqunanpaq ima, huk mit'api mikhunallapaq.
3. Kayhina mikhuykunaqa pisi hallp'allapi achkhata chaninta, hatuchaqta rurun, puqun.

Kayhina mikhuykunataqa kurukunapas, unquypas pisillatañan hap'in.

Mikhuykunamanta iskay yachayta qhawarispa chaninchasun:

Allin mikhuykunapaq yuyaychakuy

Allin qhali kanapaqqa tukuy kaq mikhuykunata tupachispa sayayninchikman, llasaqninchikman, ukhunchikmanhina mikhunanchik: **Wakin mikhuymi kan qhali kananchikpaq, wakin kallpayuq kananchikpaq, wakin wiñachinawanchikpaq. Ayllunchikpi allin mikhuyqa sumaq q'apayniyuqmi.**

Yacharuniña
Ayllunchikpa mikhuykunaqa qhalin.

¿Imaynatam mikhusqanchik qhali, mana qhali kanachikpaq yanapakun?

Imanasqa: Runakunaqa mana allin mikhusqanchikmanta, mana tupasqa mikhusqamanta, ch'ulla t'aqa mikhusqanchikmanta unqunchik, hampiyuq mikhuykuna mikhusqamanta ima.
Imakuna kan: Hinaspataqmi kurkunchik pisi kallpayuq kapun, imaymana rikch'aq unquykuna hap'iwanchik.
Pisi kallpayuq, pisi yuyayniyuq kapunchik.
Sinchita wirayanchik, mana hinataq tulluyanchik.

¿Imaynatataq yachanchik ch'uhu, chhulli, q'icha unquykunaq kasqantari?

Ayllukunapi	Hatun Llaqtakunapi
Ayllukunapiqa ch'uhu, chhulli unquyqa watapi iskay kutitam qukun, inti raymi killapi (junio), para qallariy killapi, imaraykuchus qunqaymanta chiri rikhurimun hinaspa unquyta qallarinku, machupas, payapas, irqikunapas, qhulla wawakunapas. Kallantaqmi q'icha unquypas.	Llaqtakunapiqa, kay chhulli, ch'uhu unquypas hap'ikullantaqmi, ichaqa hampikamanyuq wasikunapi sutiyanku IRA, EDA nispa. IRA nisqawan sinchi samayninchikpi unquykuna chhulli, ch'uhu, chay unquykunatan sutiyapunku, IRA nisqawan EDA nisqataqmi, sinchi q'icha unquywan unquchiwanchik.

Sasawi

Hinallataqmi ch'uhu, chhulli unquypaqqa allimi sasawi, wamanlipata, ripusakuspa upyana chay matiqa sinchi haya icha kusata qhaliyachikun. Kunka nanaypaqpas allinmi millp'uyuna thapallata, thanichikun.

Ichaqa: mamapa wiksanmanta pacha ñuqanchik allin mikhuyta chaskinanchik, hinallataq wawa kachkaspa 7 watakama allintapuni mikhunanchik.

Yuyaychakusun rimanakuspa:

- **Hampina wasiman rispa, lliw kay unquykunamanta tapurikamusun, hinaspa willawasqanchikta, huk p'anqakunapi yachaykunawan tupachisunchik.**
- **Ayllunchikpi ima hampi qurakunawantaq ch'uhuta, chhullita hampikunchik chaykunamanta t'aqwispa willakusun.**

¿Imatam rurananchik kay unquykuna mana hap'inawanchikpaq?

Siq'ikunata chaninchasun:

Allinta mikhunanchik.

Kurkunchik ima unquymanta hark'awananchikpaqqa tupasqa mikhuytam mikhunanchik, chayqa ima unquyña chayamuwaqtinchik allintam kurkunchik mana unquspa sayarinqa.

Makinchikta allinta maqllikunanchik

imaraykuchus makinchikwan ima mikhuytapas hap'inchik , hukkunatawan, chaymi sapa mikhunapaq allinta maqlliikuna.

Mikhuykunapa hampinta qhawarispa mikhuna

Chiri kinraypi q'uñi mikhuykunata mikhuna, q'uñi kinraypi chiri mikhuykunata mikhuna, hinaspapas, kurkunchikta qhawayukuspan mikhuna hampiku ima.

Huyariy. Qhulla wawakunatam phisqa watayuq kanankama tukuy hampina wasimanta vacuna nisqakunata kamachikamusqanta churachina, chaymi chay wawaqa ancha kallpachasqa qhalilla wiñanqa.

Yuyaychakuy, tapukamuy.

- ¿Kay qhalikanapaq yuyaychakuykunamanta qam ima niwaqtaq? Qillqay.
- Ñawpanchikkunaqa unquytaqa hampirqanku, takiwan tusuywan ima, kay yachaymanta ayluykita tapumuy.

Yuyaychakuy

Kunanmantaqa ayllunchikpa, mikhuyninta mikhunanchik ichaqa allin tupachisqata. Hinallataqmi mana unqunapaq yachaykunata hap'inanchik.

6
YACHANA

Inti Taytapa raymin

Inti Taytapa puriynin

Guaman Poma de Ayala willakusqanmanhina, ñawpa unaymantaraqmi lliw inkanchikkuna intitaqa raymicharqanku. Intiqa purinmi kay killapitaqmi aswanta karuyapun pachanchikmanta, chaymi ancha kusikuywan lliw mikhuykunata uqariyta tukuspa Inti Taytata raymicharqanku kutinpunanpaq, hinaspapas qasapas, chiripas sinchitaq kay killapiqa ahinatam kutinpunanpaq raymicharqanku, ichaqa mana huk ayllullapichu ichapas tawantin suyupi, Inti Taytata yupaycharqanku ancha sunquwan munakuspa, chay p'unchawqa inti lluqsimuqtin hatun raymita ruranku, aqhakunawan ch'allaspa, llamayuq ayllukunapiqa yawarninwanmi ch'allaqku, hinallataqmi mikhuykunata qhawachispa ima, chayraykum ñawpa machulanchikkunaqa kay Inti Taytanchik suyanapaq sumaq wasikunata chayayamunanpaq rurayusqaku. Pukara, tiwanaku, wari (vegachayuq muqu). Hinallataq yunkapiqa kay Inti Tayta kallpachanankupaq San Juan raymipi qunukunku, intiman ruphaynin yanapanankupaq.

¿Imaraykutaq Inti Taytatari raymichanchik?
¿Tukuy ayllukunapichu Inti Taytata kayhinata raymichanku?

Yacharqankichu. Kayhina willakuykunatam Guaman Poma de Ayala qillqaspa España reyman apachisqa, imayna tiyasqanchikta yachananpaq.

Inti Tayta raymichaymanta yachaykunata tapukamusun

¿Hayk'a unaymantañan ñawpanchikkuna Tayta Intita raymicharqanku?

Maykunapitaq, hayk'aqkunataq tayta intitari, raymicharqanku?

¿Suyullanchikpichu tayta intita yupaychanku?

Tapurikuy
Ayllu runakunata, mana hinataq qillqa p'anqakunapi Inti Taytapa rayminmanta yachaykunata t'aqwirimuy.

¿Ima yachayninkuna Inti Taytanchikpa kan?

Intipa puriynin.

Ayllunchikkunapiqa Inti Taytanchikmi, chaymi ñawpa unaymantapuni karan puriyniyuq, chay puriyninta qhawaspataqmi chakrakunata aswanpas llamk'arirqanku. Sapanka puriyninpi ima ruraykunapas t'aqa t'aqa karqan. Kunankamapas ahinan Inti Taytapa puriynin:

28 Inkaraymi killa, Inti Taytapa puriynipi hatun kawsay huqariy qallarin. Llapa runapqa kusikuynin.

21 marzo killa, Inti Taytapa puriyninpiqa, chakrakunata yapunku.

12 Pawqarwaray killa, Inti Taytapa puriyninpiqa mawaykunata hurquna, kay mawayqa wayk'ukunapqa kama.

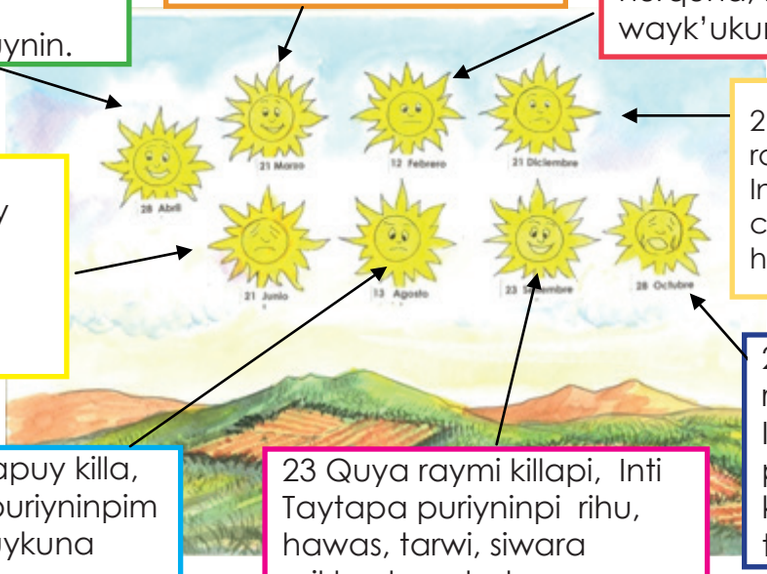

21 Qhapaq raymi killa. Tayta Intipa puriyninpi, chakrakuna hallmay qallarin.

21 Tayta Inti raymi killa, kay killaqa mikhuy taqikunaman waqaychana killan.

28 Uma raymi killa, Inti Taytapa puriynin killapiqa, papa tarpuy qallarin.

13 Chakra yapuy killa, Inti Taytapa puriyninpim maway tarpuykuna qallarin.

23 Quya raymi killapi, Inti Taytapa puriyninpi rihu, hawas, tarwi, siwara mikhuykunata tarpuna.

Yacharisqanchikta ch'uyanchasun:

Inti Taytapa puriyninta aswanta yacharisun.

Ichaqa yunka runakunaqa imaymana llamk'ariyninta killata qhawarispa ruranku.

- Ñawpa machulanchikkunapa Inti Taytanchikpaq wasikuna rurasqaman puririsun, manahinataq video nisqapi kay wasikunata qhawarisunman.
- Qhawasqanchikmanta yachaqpa willawasqanchikmantawan qillqa mayt'upi ch'uyanchaspa, yachaywasipi willanakusun, kay tapukuykunawan yanapakuy:

¿Imaraykum Inti Taytapaq wasikunata rurasqaku? ¿ Inti Taytanchik mana kanman chayri iman kanman? ¿Imakunatam sapa Inti Taytapa puriyninpi runakuna llamk'arinku?

¿Imaraykutaq Inti Taytanchikri kay pachanchikpi kawsayta quwanchik?

Kay irqikunapa rimanakuyninta ñawainchsun:

Yachankichu:
Urqunchikkunapi rit'ikuna chinkaripuchkan, Inti Taytanchik sinchi kallpawan q'uñiriqtin.

¿Imaynapunitaq Inti Taytanchikri?

Inti Taytaqa paqarimusqa karan 4659 hunu wataña, kunanqa 5500 hunu watapaqraqmi kallpan kachkan.
Inti Taytaqa huk hatun ch'askam ñuqanchikqa tarikunchik kimsa ñiqiy planeta nisqapi, pachanchikmi paypa qayllanpi, yaqapas payqa 150 hunu waranqa kilómetro puriyninpi/ tatki kay pachanchikmanta tarikun.
Hinallataq Inti Taytapa chawpinpiqa huñukun hidrógeno, átomo, helio nisqaman tukuspa kay k'anchayninta apachimuwanchik.

Llamk'arisunchik.

- **¿Imaraykutaq tuta p'uchawri kan?**
- **P'anqakunapi tapurikusunchik imarayku tuta p'unchaw kan.**
- **¿Tukuy suyukunapichu kikillan kay tuta p'unchaw?**

¿Imaynam Inti Taytanchik wak yachaypi?

Ñuqanchikpa yachayninchikpi

- Inti Taytaqa kawsanmi chaymi ninchik Inti Tayta nispa.
- Kawsayninchikpi yanapawanchik hampiwanchik ima.
- Inti Taytaqa ñanniyuq, puriyniyuq, chaynisqa wasinkunapas kan, tiwanaku, waripi (vegachayuq muqupi), pukarapi ima .
- Unqunmi: Inti Taytanchik unqurqun chaymi arphayarapun, uqiniraymi churakun.
- Kallpayuqmi, llapata q'uñiwanchik.

Wak yachaypi

- Inti Taytaqa astro nisqa sutiyuqmi.
- Inti Taytaqa lliw kay pachapi tiyaqta kawsachiwanchik.
- Inti Taytataqa telescopio nisqakunawanmi yuyayniyuq runakuna qhawanku, hinaspa ñuqanchikman willamuwanchik.
- Inti Taytaqa ancha k'anchay kallpayuqmi kay pachanchikman chayamun.
- Inti Taytaqa nillankutaq huk yachaypi rupha waksi.
- Inti Taytapa kallpanta ruphayninta ima panel solar nisqakunapi runakuna hap'inku, chaymi Luz eléctrica hina ruphaynin hap'isqa k'anchan.

¿Maypitaq Inti Taytanchikri kachkanman?

Inti Taytaqa tiqsi muyuq (sistema planetario) chawpinpi tarikun.

Intipa muyuriqninpi kanmi 8 planetakuna.

Ichaqa kallantaqmi intiq muyuriqninpi planetakunaman rikch'akuq, huch'uy qaqakuna, hukkunapis kallantaqmi.

Imaynam Inti Tayta tarikusqanmanhina, kanmi pachaq pachaqpiraq huch'uy ch'askakunaman riqch'akuq, wakinqa runapa churasqayá.

Yachanchikña
Intimanta ayllunchikkunaq, huk llaqtakunaq yachaynimanta.

¿Inti Taytanchik ima allintam kay kawsay pachaman apamuwanchik?

Runakunapaq

Inti Taytaqa lliw tullunchikta, kirunchikta kallpachawanchik, sapa intiwan rikuchikuqtinchik. Wakin runakuna yuraq aycha kaspa intiwan chayarichikuspa kallpata yapakun.
Intiqa globulo blanco nisqata yawarninchikman yapakun.
Intiqa kurkuchikman vitamina D nisqata churawanchik.

Uywakunapaq:
Uywakunaqa aswanpas Inti Taytapa kallpanwan mikhun, maypachachus uywakuna q'achukunata mikhuspa chay q'achupi intipa kallpanta huqarichkanku.

Sach'akunapaq: qurakunapaq.
Lliw sach'akunamanqa aswapas q'umir kaynintam qun, mana hinaqa rikusqanchikmanhina mana Inti Taytapa chayasqa sach'apas, qurapas q'illuyapuspa wañupun.

Yacharqankichu: Inti Taytapa ruphayninta panel solar nisqakunawan chaskispa runakuna huk k'anchayta paqarichin, chayqa aswanpas manan pachata unquchinchu.

LLamk'arisunchik:

P'anqakunapi intimanta yachaykunata t'aqwirimusunchik:

- ¿Hayk'aqpas Inti Tayta tukukunmanchu? ¿Hayk'a unayniyuqñataq Inti Taytanchik kanman?
- Qhipa watakunaman. ¿Imaynam kay Inti Taytapa ruphaynin kanqa?
- ¿Imaynatam terma solar nisqa rurakunman?
- Kay tapuykunaman kutichinanchikpaq kimsa kimsamanta churakuspa llamk'asunchik, hinaspataq hatun p'anqakunapi mapa conceptualman churaspa willakusunchik.

¿Imataq kanman mana Inti Tayta kay pachapi kanman chayri?

Tapurikisun:

- Sapankanchik huk yuyayta kay tapukuyman kutichisunchik.
- Hinaspa kay qillqakunata ñawinchasun.

- Mana Inti Tayta kapunman chayqa tutayaqpi rikukapusunman.
- Mana sach'akunaq, qurakunaq q'umirnin kanmanchu, hinaspataq chay fotosíntesis nisqata mana rurakunmanchu, chayqa oxígeno mana kapunmanchu.
- Mana riparasunmanchu ima pachapi kasqanchikta, tutachus, p'unchawchus, ima uywakunapas wañuytam qallaripunman.

Yacharqankichu: Inti Taytapa k'anchaynin kay pachaman chayamun pusaq 8 minutupi. Hinallataqsi inti tutayarqapunman pasaqpaq hinaqtinqa pachanchik 8 minutupi kaywasynin mana kapunmanchu.

¿Imatam runakuna rurasunman Inti Taytanchik kaq kallpallawan k'anchananpaq?

Hatun umalliqkunamanta kanan llamk'ariykuna pachanchik q'umiryachinapaq.

Llapa runakuna wasinchikpi t'ikakunata sach'akunata tarpurinanchik.

Mana urqukunata, pamapakunata, chkarakunata q'arayachinachu.

Kay yachaykunamanta aswanta t'aqwirimusun.

¿Imaraykutaq watamanta wataman inti aswanta rupharihuyta qallarin,hinaspa aycha qaranchikta unquchipuchkan ima? Qillqaspa willakuy.

Yachanchikña
Inti Taytanchikqa ayllukunapiqa taytanchik, huk yachaykunapitaq huk hatun q'uñikuq ch'aska.

Hampi churanata allichakusunchik

Imarayku.

- Kunan killapiqa anchatam llapa irqikuna ch'uhuwan, chhulliwan unquyta qallayunku, hinaspa llapa wawakunapura khuyayta unqurqarinku, chaymi hampi churananchik kanan yachaywasinchikpi.

Imaynatam rurasunchik.

- Pustapi llamk'aqwan rimanakuspa, mama taytawan ima yuyaychakusunchik.
- Sapanka wawakuna huk hampita rantimunman, mana hinataq qullqinpi chaninchaspa churasunchik.
- Postapi llamk'aqkuna wakin hampita apamunqa.
- Municipio Area de Desarrollo nisqamanta botiquín cajata mañakusunchik.
- Huk p'unchaw llapa huñukusun lliw imaymanakunata chay botinquínpi hampikunata allichasun.
- Hinaspa wawakuna yachanan imayna hampinakuyta, chaytawan rimapayasun.

Pikunaman, imaynatam qhawarichisun.

- Ñawpaqtaqa llapa tayta mamaman willarisunchik ima hampikunan, ima nanaykunapaq, kachkan chayta.
- Llapa irqikunaman qhawarichisunchik, willarikusunchik botiquín hampikunamanta.
- Ayllu runakunaman riqsirichisunchikwillarisunchik ima hampikuna kan.

¿Imatam yacharqanchik?

- ¿Imatam kay yachaymata willarikuwaq?
- ¿Imatawantaq hampichuranaman churasunman?
- ¿Ima sasachakuykunatataq kay ruraypi tarirqanchik?

4 Perú suyunchikpa ñawpa, qhipa kawsaynin

T'AQA

¿Maymantam Perú suyupa sutin paqarirqan, pitaq sutichanman karqam?
¿Imaynanpim Perú suyumanta kasqanchik yachakun?
¿Imaynatataq munasunman pachanchikpi qhipa wiñayman qhawariwananchikpaq, riqsiwananchikpaq?

7

YACHANA

Perú suyunchikpa ñawpa kawsayninkuna

Suyupa ñawpa runankuna.

Perú suyunchikpi, ¿Imaynata ñawpa machulanchikuna rikhurinman karqan?
¿Imaynataq ñawpa machulanchikkunari tiyanman karqan?

Pacha hallp'amanta runa phuturisqamanta.

"Ñuqanchikqa, machulanchikkunaqa hallp'a pampamantan phutumurqanku, imaraykuchus, unay watakunaqa ruphaysi chaninta chayarqan chaysi runakuna ruphaymanta, llanthukunapi pakakuqku, nichkutaña ruphaqtinmi pisimanta pisi mach'ay t'uqukunapi tiyayta qallaykuqku, aswanta ruphaqtinmi pampakunaman haykupusqaku, ruphay pisi kallpawan chayapuqtin pampa hallp'amanta gentilkunaman tukuspa lluqsimurqanku hinaptinmi runakunaqa chiqas chiqaspi mirapusqanchik".
Willakuq: Fidel Calderón

- **¿Imapin kay willakuy Manku Qhapaqpa willakuyninwan rikch'akun?**
- **¿Imaraykutaq kay willakuyri mana p'anqakunapi kanchu?**

Tapurikamusunchik.

- Ñawpa machulanchikunamanta aswanta yachaykunata t'aqwirisunchik.
- ¿Imaynatam aylluykipiri runakuna rikhurinman karqan?
- Kay hina willakuykunata tapurikamuspa qillqay, willakuy.

Llapa pachanchikpi kayhina willakuykuna runapa paqarimusqanmanta kan. Wakin uywakunamanta paqarimuq, wakinmi unumanta paqarimun, wakinmi Dios runata paqarichisqan.

Kay hina willakuykunapas kallantaqmi

Pachakuti

Pachakuti willakuypi nin: Ñawpa machulanchikkunaqa unaymanta pachañas ña yacharqankuña, kay pachanchikpi yaqapas lliw yachaykuna chinkananta, ichaqa uray larumanta kutimuq k'uychipa awqa runankuna kutimuspa ñawpaqman yuyaninchikta qispichiwasun, paykunam waqaycharqanku kay tukuy sumaq kawsayninchikta, willakuykunata, hampiy yachaykunata, chaywantaqmi pachanchik wakmanta sumaq ñawpa kawsayninchikkuna, kay k'uychipa awqa runankuna wayrapa simita, mallki rimasqanta, mayupa siminta, llaqllasqa rumipa siminta willarikunqaku, chayta uyarispataqmi kay pachachikpi waqmanta sumaq kawsay kutirinqa.

Hinallataqmi ñawpa machulanchikkunaqa chay unaymanta pacharaqmi, ña yachaykunata kay yuraq runakuna chayamunanta yacharqankuña, hinallataq paykunaqa, yacharqankupunin kay imaymananchik t'aqwiq hamunankuta, ichaqa yachallarankutaqmi kay pachanchik kutinpunanpaq, chaypaqtaq akllasqa runakuna allin yachayniyuq, kuraq runakuna, ancha manchana hatun qhawarina paykunan kay pachakuti nisqata sumaq kawsayta kutirichimuwasun.

Kay yachaytaqa Q'iru runakuna willakuq kasqaku.

Ichaqa. Manan runakunallaqchu ñawpa machulankuna kan, aswanpas mikhuykunapipas, mallkikunapipas, uywakunapipas kallantaqmi. Papakunaq machulakunaqa araq papa, kinuwapa machulan ayara kinuwa. Ñuqanchikpas sutinchikta allinta qhawarikunanchik maykin ñawpa runakunamantaraqmi hamuchkan chayta, chay hinan HUACOTO/WAQUTU sutiqa tarikun papa sutikunapi, tarikun mayup sutipii, huk apuq sutinpi, huk aylluq sutinpi, ahinatan sapankanchikpa sutinchik, maymantaraqcha saphichakamuchkan, manayá ima sutipas yanqallamantachu.

Llamk'arina.

- Imaraykutaq ayllukunari sutiyakun Qanchikuna, Qullakuna, K'anakuna, Yunkakuna ima. Chaymanta t'aqwirispa willanakun.
- Maymantan, imakunamantan sutinchik saphichakamun chaykunamanta tapukamusunchik.
- Huñupi churakuspa exposición nisqapi willanakusunchik.

Runapa rikhurimusqanmantapacha ¿Imaynam kawsaynin, puriynin karqan?

Purunpi tiyaq runakuna

Mana wasiyuq purun runakuna.

Huch'uy chakra ruraq runakuna

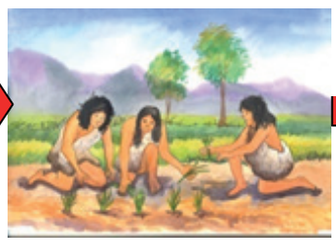

Huch'uy chakrakunata rurayta qallayusqakuña

Chakra ruraq runakuna

Kay runakunaqa chakra tarpuyta qallarisqaku

Karal, Chavin runakunaqa

Kay ayllu runakunaqa sumaqta rimakuspañan tiyasqaku allin wasikunata ruraspa.

Nazca paracas

Kay ayllukunaqa Ica, Chincha, Arequipa llaqtakunapi tiyasqaku karan, pampankunapi siq'ikuna tarikun.

Tiwanaku, Wari, Mochika Chimú

Kay ayllukunaqa anchatan pachanchikta yupaycharqanku. Awaykunata imañan rurarqanku.

Aymara ayllukuna:

Aymara ayllukunaqa Titiqaqa quchaq muyurisqanpi paqarispa kawsasqaku Cusco Punu hap'iypi paykunam karan, Lupakakuna, Qullakuna, Pakajes, karanga, kay pachaspi kay runakunaqa qullasuyupi ñawpa unayqa kawsarqanku.

Kay yachaykuna, willakuykuna, ñawpa kawsayninchikmanta, 30 wata qhipaman willakuyninpi musuq willakuyna rikhurimun, chaymi aswanta t'aqwirisunman chayqa wak yachaykunan kanman hina aswanta riqsirikusunman.

Ñawpanchikkunamanta yachayta ch'uyancharisun

- ¿Maypin ñawpa runakuna chay mit'api tari kusqaku?
- ¿Imakunata ruraspataq ñawpa runakuna tiyaq karqanku?

Yacharunchikña

Maymantas ñawpa runakuna paqarimusqaku.

Ñawpa runakunapa kawsayninta astawan riqsirisunchik

¿Imaynatam tiyarqanku sapanka mit'api?	Kay chiqaskunapin ñawpa runakunapa tiyasqan tarikurqan, sapanka mit'amanta.
Ñawpa runakunaqa yaqapas 16 000 wata unayñan rikhurirqanku.	
Ñawpa machulanchikkunaqa mach'ay t'uqukunapi, qaqa t'uqukunapi tiyarqanku.	
Mana huk chiqasllapichu tiyarqanku sapa mikhuyninku tukukuptin, huk chiqasman mikhuy maskakuq purirqanku.	
Huch'uy t'aqakunapitaqmi tiyarqanku pisqa chunka imallan.	
Sach'a rurukunata, saphikunata mikhuspan kawsarqanku,qhipanmantaq challwaspa, k'ita uywakunata sipispa mikhuqku.	
Pisi unaymanta tarpuyta iman qallayurqanku.	
Qhipa watakunamantaq chakrakunata tarpuqku.	

Yuyaychakuy:
Kay qanchis willakuykunaqa nichkawanchikmi imaynatas huk mit'api runaqa karqanku, puriqkunalla, chay runakunapa kawsaynintaqa ichaqa tarisqaku tukuy suyupi , aswantaqa kay Perú suyunchikpa muyuqiyninpi tarikusqa, chayhinatam sapanka mit'api puriyninta qhawarichiwanchik.

Kaykunataqa tarisqaku t'uqukunapi. Ichaqa yuyayukuy, sichus Paijanpi tarirqanku kayhina purikuqlla runakunapa kasqanta, chayqa lliw suyunchikpiyá kay mit'api ahina karqanku, mana Paijanllapichu. Ichaqa kunankamapas yunka ukhupi kanmi kayhina runakuna mana piqpa maypa chayasqam.

Llamk'arisunchik.
P'anqakunawan yanapakuspa kay tapukuykunaman kutichiy.

- ¿Imaynatam, imata ruraspa ñawpa runakuna paqarimusqaku?
- Ñawpa runakunapa ima chiqaskunapi tarisqanku manta willakuy mapa conceptual nisqapi churaspa.
- ¿Imataq kanman karqan, sichus mana españa manta runakuna chayamunman chayri?

Yacharunchikña Inkanchikkuna, ñawpa runankunamanta.

Perú suyunchikpa ñawpa uywankuna, rurunkuna

Tapurikusunchik:

- ¿Ñawpa pachanchikpiri, runakunallachu rikhurimunman karqan?
- ¿Ima uywakunataq ñawpa unaymantaraqri karqan? Yunkapi, chalapi qichwapi ima?
- ¿Ima mikhuykunan kanman karqan?

Chalapi

Qichwa

Yunka

¿Imaynatataq uywakunata, rurukunata ñawpa runakuna uywarqanku?

Rurukunata.- Ñawpa unay watamanta pacham runakunaqa may tiyasqankupi imaymana rurukunata uywayta qallayusqaku, sumaqta tarpuspa, wakinta mikhunankupaq , wakinta anqusukunapi churanankupaq.

Uywakunata.- Hinallataqmi uywakunatapas sumaqta uywayakapusqaku, wakinta q'ipinkunata yanapananpaq, wakinta aychan mikhunanpaq, wakinta millmanmanta p'achata rurakunapaq.

Perú suyunchikpiqa maypachanmantapas achkha t'aqa, achkha rikch'ay uywakunayuq, mikhuykunayuq, imaraykuchus, achkha t'aqa pachasniyuq kaspan rayku.

LLamk'arisun.

Tapurikusun, t'aqwirisun.

- P'anqakunapi t'aqwirimusun mayqinmi ñawpa uywanchikkuna, chayta; hinallataq t'aqwirimullaytaq mayqinmi ñawpa rurunchikkuna.
- Sapankamanta ch'uya willakuy p'anqapi qillqamuy, willakuy.

¿Imaynatataq ayllukunapiri kay uywakunata, rurukunata uywasqaku?

Yacharisunchik.

¿Imaynapitaq kay tukuy unayri kay uywakuna kawsachkan?	¿Imaynapin ñawpa mikhuykuna kunankama kachkan?
Ñawpa machulanchikkunaqa kay uywakunataqa uywayta qallayuqtinku manayá sapaqllatachu uywarqanku, aswanpas achkha rikch'aqtapunin uywarqanku. Hinaspapas ñawpa unaymantapunin k'intukuspa ch'allakuspa runamasintinhina tiyaqku.	Hinallataqmi mikhuykunatapa, muhukunatapis achkha rirch'aqta uywarqanku. Sumaqta mamatahina , runamasitahina uywarqanku. Hinallatqmi ch'uyakuspa, k'intukuspa munayta watan, watanpi kunakamanpas chayhinallatapunin uywachkanku.
Chaymi ñawpa unaykunaqa, kunankamapas llamatapas, paquchatapas achkha t'aqata uywanku, chayta ninku variedades: Chaymi rikunchik, llamatapas, wakatapas, quwitapas imaymana rikch'ayniyuqta.	Papakunapipas achkha rikch'ayniyuq t'aqa kan yaqapas 3000, hawaspas 600 rikchayniyuq, sarapas, tarwipas uqapas lliw mikhuykunan imaymana rikchayniyuqsi tarikun, yunkakunapi uchukunapas 60 t'aqa kuraq kan nuqanchik kawsayninchikpiqa mana sapaqa kanchu.

Yachayninchikkunata ch'uyanchasunchik.

- ¿Imaraykutaq qhipa watakunari kay uywakuna ch'ulla rirch'aqllaña kapuchkan?
- ¿Imaraykutaq tukuy mikhuykuna riqch'ayninpi sapa wata astawan pisiyapuchkan?
- ¿Imatam rurasunman maman astawan chinkanapaq?

Rimanakusun:
¿Imatan rurasunman kay uywanchikkuna, mikhuyninchikkuna mana chinkananpaq?

8

YACHANA

Perú suyunchikpa qhipa kawsaynin.

Inkanchikkunamantapacha Perú suyunchikpa kawsaynin.

Inkarri willakuy

Inkariq taytanqa inti kasqa, mamantaq huk llamp'u sunqu warmi. Inkariqa Qusqumantam hamusqa. Chakichankunapas purisqanmanta sinchi sayk'usqa hamusqa, runakunaqa yawarninta hallp'awan minuspa chakra rurayta kunanhina llamk'arisqaku.
Inti Taytapa huk churin kasqa Españarri sutiyuq, paytaq ancha chiknikuywan rimak hinas urqukunataraq khununuchirqan.
Kay Españari wayqin maskaq risqa, hinas kuk qillqa mayt'uta saqisqa, inkarri chayamuspa kay qillqa mayt'uta rikusqa hinas phiñakusqa, chaysi Inkari khipukunata wayqinpaq saqisqa paytaq wiqch'uyukusqa.
Ahinatas, killawan intiwan, españulwan runawan tinkuspanku awqanakusqaku, pacha puririsqa, hallp'a khununununusqa, españari wawqinta sipisqa hinas umanta pakarapusqa.
Chaymi inkariq yawarninqa Pacha Mamaq hallp'a ukhunpi kachkan, chayamunqacha, pacha illariypi hatun ayllu mana inkanchikpa tukusqan waqmanta rikurichikunqa (José María Arguedas willakusqan).

Kay willakuyqa qallaykun, imaynachus ñawpa unaypiqa, anchata ñak'arichiwasqanchik ichaqa chay, wañuchiykunapi, nirqanku manas thapa kurkunchista p'ampachiwarqanchikchu, chayta yuyarispan anchata, ichaqa kay kurkunchikta kayhinata ñak'aruspa, sapanka kaqninchikta maypichus kay españulkunaq awqankunaq llaqtaman aparqanku iskaynin makinta, iskaynin chakinta tawa llaqtaman, umantataq huk hatun apuman, hinas huk pikutaman umanta churayunku ancha chiqnikuywan.

Tapukuykunaman kutichiy.

Kay hina willakuykunata yachachiqpa yanapayninwan maskamuy, hinaspa willakuy yachaykunata yuyaychakuspa.

Yacharqankichu. Túpaq Amaruta españolkuna pasaqtan ñakarichikqaku, kurkunta chiqas chiqasta apaqaspa sapanka llaqtakunaman apachisqaku, umantataqsi Qusqu waqaypatapi pikuta pataman churasqaku , chayta qhawayuspa mana hayk'aq runakuna sayarinanpaq, ichaqa ayllunchikkunaqa aswanpas sumaqta yupaychayta qallayusqaku, aswanta yuyarispa kallpachakuchkaranku, chayta rikuspas españolkunaqa Tupac Amarupa umanta apaqarapusqaku hina huk llaqtaman apachisqaku. Chayhina rurasqakunamantan kay inkarri willakuykuna paqarirqan.

¿Imapitaq rikch'akun ñawpa awichunchikkunaq kawsaynin, kunan kawsayninchikman?

Ñawpa machulanchikkuna

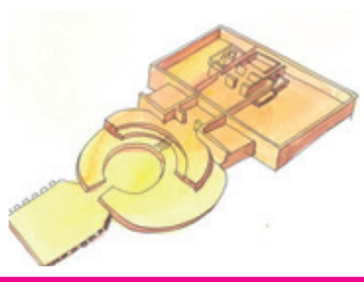

Kunan ayllunchikkuna

Inkakuna ñawpaq runakuna

Ñawpa runakunaqa pisi pisimanta huch'uy ayllukunapi tiyarqanku, hinaspanmi chakrata takllawan llamk'asqaku, willmamantataq p'achata awakuyta qallayusqaku, hinaspataqmi t'urukunamanta mankakunata, p'ukukunata ima rurakusqaku, wasinkutapas rumimanta, aruwimanta, ichhukunawan qataspa rurakusqaku, ahinatan ayllunchikkunaqa paqarisqanku.

Kunan punch'aw ayllunchikkuna

Kunan p'unchawqa wakin ayllukunaqa ch'iqipiraqmi tiyachkanku, wakintaq huñusqa ayllukunapi, llaqtakunapitaq ch'unkuyusqapi tiyanku, chakratapas tarpuchkanku, uywakunatapas uywachkanku, Pacha Mamamanpas, apukunamanpas haywarikuspa, wasikunatapas imaymana rikch'aqta rurakuspa ayllu kamachikuykunata kasunakusparaq kawsachkanku.

Ñawpa Karal ayllumanta willakuy.

Ñawpa runakuna ayllukunapi huñuñakuyta qallayusqaku, chaysi huk chiqasllapiña huñukuspa tiyapurqanku, kay Karal chiqaqpi 1905 watapi tarisqaku warma wawakunapa tullunkunata, chay tullukunata qhawaspanmi yachapusqaku kay llaqta aswan mawk'a kasqanta, hinallataqmi aswan ñawpa khiputa tarisqaku, tarillasqakutaq 32 lawitakunata, 7 kunka uyarichikuqta. Hinallataq kay Karalqa Mesopotamia, Egipto, China, India chay llaqtakunahina qhapaq kawsayta paqarichiranku.

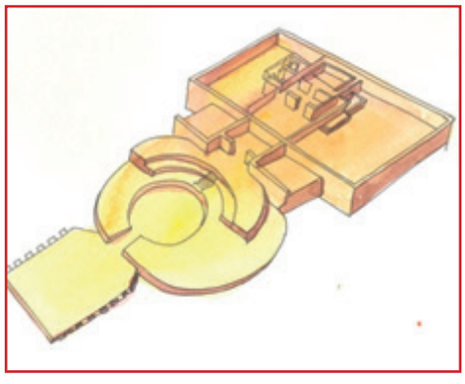

Machulanchikkuna wasinkunaman purisun.

- Ñawpa runakunaq wasinta puririsunchik, aswanta paykunamanta yacharinanchikpaq.
- Ñawpaqta rimanakusunchik ima p'unchaw, imayna puririnanchikpaq.

¿Ñawpa inkanchikkunamanta kunankamari imaynam kachkanchik?

Ñawpa tawan suyupi inkakunaqa ancha munayta tiyarqanku, chaymi 14 inkakuna umalliqniyuq kaspa, sumaq kawsaypi , aynipi, mink'api, llapa llamk'aspa, sumaq kawsaypi tiyarqanku. Chaymi kunankamapas inkakunaqa rimayninta saqiwasqanchik, runa simi nisqaqichwa, aymara, shipibo hukkunapiwanraq. Kawsachkanraq rimayninchikpi.

Kay kinraypiqa nipusqaku llapanchikmi kasun kaqpura nispa.

Nichku sarunchakuykunata qhawarispa, runapura awqanakuyman aykupusqaku, manaña sarunchanawanchikpaq.

Chay qhipanmanmi españolkunaqa llaqtakunata paqarichispa ayllunchikkunata sarunchayta, qallayusqaku virreinato mit'api.

1532 watamanta pacha kay españokuna chayamuyta allpanchikkunaman qallayusqaku, hinam chay unaymanta pacha inkanchikkunawan mana sumaqtachu tupasqaku.

Tawantin suyu ayllukunapiqa , sumaqta rimanakuspa kawsaqku, chay unaypiqa hatun ayllukuna kaq, llapalla allpakunayuq, llapapa uywakunayuq, allin rimanasqa umalliqkunayuq. Paykunan inkanchikuna karqan.

Peru suyunchikpa kay pachan imaynamanaman qhawasqa, chalayuq, yunkayuq kaqtinmin achkha kawsaykuna ñawpa unaymanta karqan, chanin paykunapura sumaqta tupasqaku, Chavín, Wari Nazca, Paracas, Chimú, Tiyawanaku ima.

¿Imaynapitaq inkanchikkunari chinkapurqan?

Españolkuqa aswanta qullqichakuyta munaspa, quri machkaq puririspan kay allpanchikkunaman chayarqariyta qallayusqaku, hina qurita tarispa ñawpa runanchikkunataqa awqanakuykunapi umalliqninchikkunata sipipuyta qallayusqaku, hinaspa wakin runatataq munay p'achankunata ch'utichirqanku, hina chakrakunata, minakunapi paykunallapaqña llamk'achiyta kamachikapurqanku, kay españolkunaqa sunqu nanaytam rurawarqanchik, mana runapaqmi qhawayuwarqanchik, ichaqa kunankamapas inkanchikkunapa yawarninqa kawsachkallanraqmi. Ahinata nin pachakutik willakuypi.

Ichaqa, Inkanchikkunaqa kawsachkallanmi, ayllukunapi tiyaqqa yaqapas llapanmi inkakuna ch'awchun kachkanchik, chaymi sutinchik, Yupanki, Qispi, Huaman, Puma hukkunapiwanraq.

Huñupi llamk'arisun:

- P'anqakunata t'aqwirisun kay españolkunaq chayamusqanmanta, hinaspa huñupi churakuspa hatun p'anqakunapi chaninchaspa qillqay, hinaspa llapa yachaqmasinchikman exposición nisqapi willasun.

¿Imaynam tukupunchik españolkunapa chayamusqanmanta?

Mana allin kawsay qallayusqa.

Españolkuna chayamusqanmanta hina runakuna pisiyapusqa, pisi unayllapi qanchik hunumanta suqta pachaq waranqaman. Pisipiyaspanchik, unquykuna apamusqankuwan runakuna wañusqaku.

Runapura awqanakuyman, chiqninakuyman haypupusqaku, wakinmi españolkunaman sayaq, wakintaq inkanchikkunaman sayaq, sumaq kawsaymi chinkapuyta qallayusqa.

Españolkunaqa suq'apikama, pisi mikhuyniyuqta, lliw runakunata llamk'achirqanku, hinallataq lliw yupaychasqanchikta chinkachipuyta munarqanku, Dios nisqata churawaspanchik. Wak'anchikkunata ruphachirqanku, thunirqanku, p'akirqanku ima.

Musuq kawsaykunata apamuwarqanchik.

Mikhusqanchik hukman tikrakusqa , paykunan chayachimuwasqanchik huk mikhuykunata, triguta, siwarata, uwasta, hukkunatawan. Hinallataqmi uywakunapi, wakata, uwihata, khuchita, wallpakunata ima apamusqaku.

Hinallataqmi paykunaqa suyunkuman chay unaykunamanta pacha apayta qallayusqaku, papata, yukata, kamutita, paltata, uchuta, kakawita huk mikhuyninchikkunatawan, ichaqa ancha sumaqninta akllarispa.

Hinallataq paykunaqa imaymana rikch'aq karretakunata, papelta ima apamusqaku. Kawalluta, mulata, asnuta iman, paykuna kayman haqayman q'ipichikunankupaq.

Yuyaychakusun:

- Ñawpa kawsayninchikmanta aswanta yacharinanchikpaq ñawinchasunchik .
- Hich'uy qillqaman ch'uyanchaspa willakuy, hina aylluchikpi sumaq kawsay kananpaq rimanakusucnhik.

Yacharqankichu: kay españulkunaqa pañu p'achakunata apamuwaspanchik, thanta p'achakunata apamuwaspanchik, ñuqanchikpa away p'achanchikta ch'utichiwarqanchik, ichaqa runakunaqa kunankamapas p'achanchikqa kachkanraq.

Yuyariy. Ñawpa machulanchikkunamantaraq ñuqanchikpa sumaq rimayninchikqa karan **QICHWA, AYMARA, HAKARU, PUKINA, SHIPIBO, AWAJÚN,** hukkunapiwan, ichaqa kay españolkunaqa atispas mana atispa castellano simita rimachiwarqanchik. Kunanqa ch'ulla yuyayllan, ch'ulla sunqullan ñawpaqman puririnachik, machulanchikkunata yuyarispa, rurasqankunata qhawarikuspa.

¿Imaynataq suyunchikpa kawsayninkuna kachkan Españolkuna chayamusqanmanta pacha?

Perú suyunchikpa kawsayninkunamanta tapurikusunchik:

- ¿Imakunatan Pacha Mamanchik quwanchik?
- ¿Hayk'a unaymantaña Perú suyupa kaqninkunari kan?
- ¿Llapa suyupichu kaqpura imankunapas?

Perú suyunchikpa kawsayninkuna

Chhala suyuqa tarikun mama quchaq qayllanpi, kan imaymana challwankunan, hinallataqmi phalaq uywankuna wanu ruraq, kallantaqmi imaymana añawikuna, kay patmiqa Piura llaqtamanta pacha Tacna llaqta kama.

Qhichwa suyupi kan: Hatuchaq urqukunayuq kaspa, kanmi qurin qullqinkuna, unukuna, mayukuna, quchakuna, puhukuna, achkha upyana unun kan, kallantaq imaymana rikch'aq uywakuna, mikhuykunapas hunt'asqa huk llaqtamanta llaqtaman.

Yunka suyupi kan: Imaymana sach'akuna, mallkikuna, añawikuna, pacha ukhunpi kan petróleo, gas, qurinkuna ima, hinalltaq yunka ukhupi kan imaynana uywankuna.

¿Imaraykutaq Perú suyuri achkha kaqniyuq?

Perú suyu mamanchikqa ancha achkha kayniyuqmi, imaymana t'aqamanta , urqunkunan imaymana sayayninmanta, hinallataq lamar quchampas kanpuni, yunkanpas ancha hatunmi ichaqa imaymana achkha kaqninkuna. Ayllu runakuna ancha sumaq kaptin, kuyakuq sunquyuq kaptin, ch'uyakunata, ch'allakunata, k'intukunata, takispa, tususpa sumaqta chunka waranqa wata ñawpaqmantaraq rurachkanku, kunakamapas ahinatallan kawsakuchkanchik, ichaq maypachachus kay sumaq kawsayta ch'uyakuspa, t'inkakuspa, tukukapuqtin kay pachanchikpa imaymananmi tukullanqataq.

Julio Valladolid hinatam nin.

¿Imaraykutaq wik'uña, quri, kina mallki ima kachkan, Perú suyunchikpa escudo nisqapi?

Wik'uña

Kay wik'uñaqa lliw suyunchikpa uywanchikkuna ranti sayan, lliw pachaman muyuman qhawarinanchikpaq.

Chaymi kay uywaqa ancha hatun kamachikuykunawan allin qhawarisqa.

Kay wik'uña tiyanakunataqa reverva natural nisqawanmi riqsikun.

Kina Sach'a

Kina sach'aqa ñawpa machulanchik unaymantaraqmi kay suyunchikpi , ichaqa ancha hampillaña paludismo unquypaq, chaymi ispanulkunaq chayamusqamanta pacha hawa suyuman ancha hampi kaptin apayta qallayusqaku, yaqapas tukurakapunan kama.

Quri

Kay sumaq quripas kay escudo nisqapi lliw imaymana qurinchikkuna, qullqinchikkuna rantin kay waqrapihina churarayan, chay waqraq sutinqa cornucopio.
Kay qurinchikkunaqa ancha sumaq kawayninchikmi.

Ichaqa : Quri hasp'isqa urqukunapi mana ancha imapas wiñapunchu, huk suyukunaman qhatuspataqmi suyunchikpi achkkha qullqi kan, hinaña pachanchikta q'arayachisun chaypas.

Yuyaychakusunchik

Perú suyunchikpa kaqninkuna, rikusqanchikmanhina, nichku achkha, ichaqa wakinmi tukukapuchkan.

T'aqwirispa llamk'arisunchik:

- ¿Imaraykutaq, imakunataq tukukapuchkan?
- ¿Imatataq rurasunman kay kaqninchikkuna mana tukukunanpaq?
- Huñupi churakuspa allinta kay yachaykunamanta t'aqwirimuychik hinaspa willakuy.
- Perú suyupa umalliq kamanchikamunman huk escudo siq'inapaq ¿Imaynata rurasunman? Siq'irqusun.

Mural nisqata llamk'arisunchik

¿Imarayku?

Kay rurasqawanmi aswanta ñawpa kawsayninchikmanta yuyarisun, riqsirisun, yacharisun ima. Hinallataqmi chaywanmi aypasunman riqsiyta ayllunchikpa maymanta paqarimusqanmanta.

¿Imaynatataq rurasun kay kawsayninchikmanta mural nisqatari?

- Ñawpaqta sapanka tayta mamata wahasunchik, hinaspa kay llamk'ayninchikmanta willarisun chaymanta paykunawan kuchka allin llank'arinanchikpaq rimanakusunchik.
- Hinallataqmi allichakusunchik imakunawanmi llamk'arisunman chayta, kanan: ñawpa kawayninchikmanta rimaq p'anqakuna, papelkuna, plumonkuna, llimp'inakuna, pincelkuna, brochakuna, k'utuchinakuna, q'aytukuna, ramakuna, kiskakuna ima.
- Ancha allin kay llamk'ayninchik lluqsirinawanchikpaq yanapakuyta mañayukusunman ONG nisqakunata, Minucipiomanta chaykunawan rimanarikuspa aswan allinta kay proyecto nisqata llamk'arisunman.

Llamk'arinanchikpa sutin: "ÑAWPA PERU SUYUNCHIKPA KAWSAYNIN".

- Hayk'a unaypi rurananchikpaq rimanakusunchik: Rurasunman 5 p'unchawpi.
- Kay llamk'ariyninchikqa kanqa llapa kay ayllupi tiyaq runakunaman kay yachay ayparinanchikpaq.

Llamk'arisqanchik.

- Sapanka mit'api ñawpa runakunapa kawsasqanta, huñukunapi rurasun, ichaqa minusqa wawakuna tayta mamantin sapa 5 churakuspa.
- P'anqakunamanta yanapaspa hatun rap'ikunapi siq'irisun, llimp'isun ima.
- Rurayta tukuruspa, lliw aylluta wahachispa ch'uyata willakusunchik , chaypaqmi taytakuna huk wawakuna iskaynikumanta willarikunqaku.

Rurasqanchikta chaninchasun.

¿Imaynatam rurarqanchik?	¿Pikunan yanapawarqanchik?	¿Iman pisirquwarqanchik?

5

Pacha Mamanchikwan runachakuspa kawsay

T'AQA

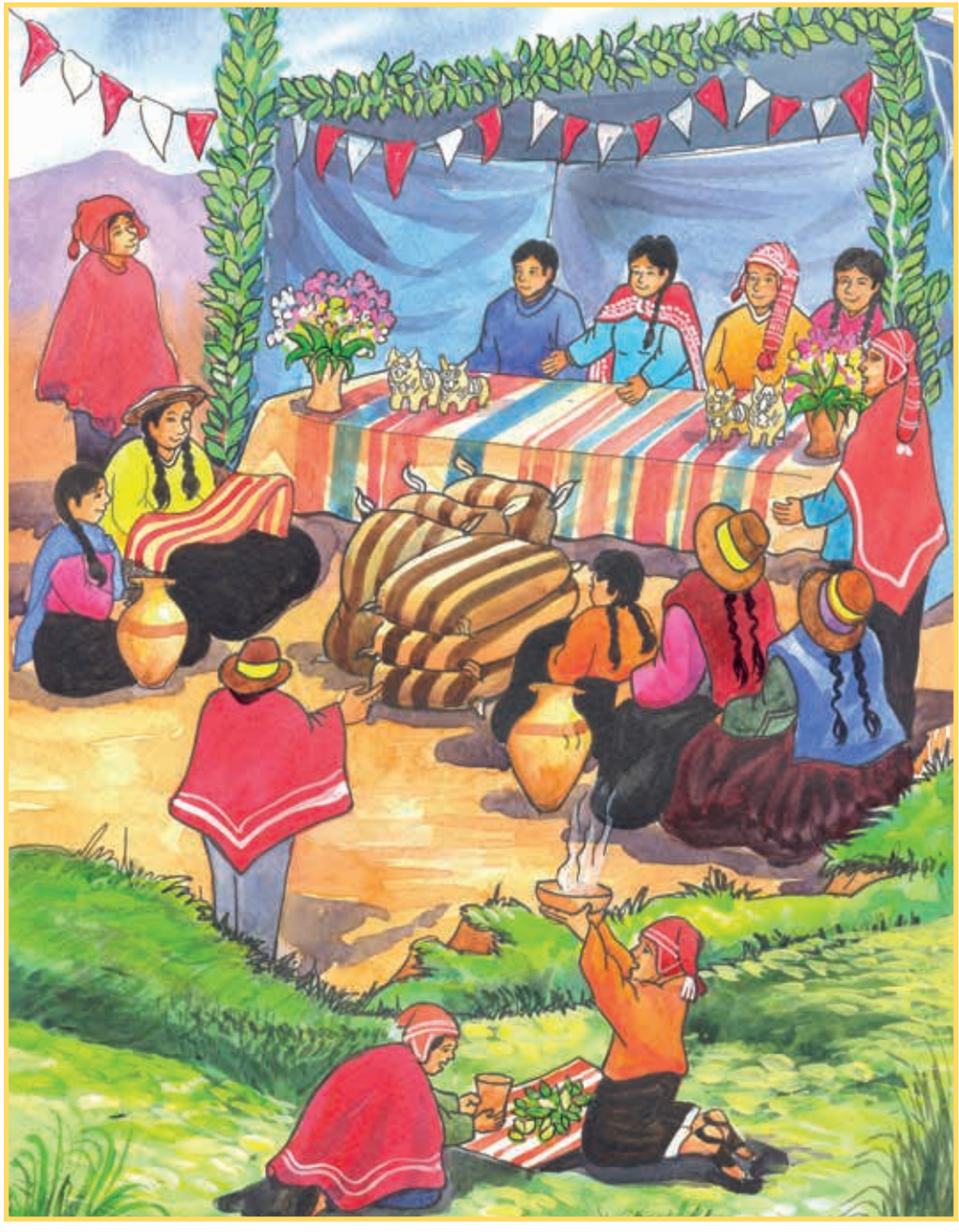

Pacha Mamaqa kunan killapiqa kawsachkan. ¿Imatam runakuna ruranchik? ¿Imaraykutaq kunan killapiri runakuna kasarakunku?

9

YACHANA

Pacha Mamawan sumaq kawsay

Pacha Mamaman haywarikuy

Pacha Mamaqa kawsachkaqmi, mamanchikmi, aswantaraqmi kunan killapi, wakmanta rururinanpaq ñuqanchik kallpachananchik, chaymi imaymana sumaq anqusuta lliw runakuna haywarikunchik. Ayllukunapiqa allpataqa, pachanchiktaqa mamay nispapunin rimapayanku, paypa mana siminmanta manan imatapas ruranankuchu.

Anqusutaqa huk yachaqmi haywanan, hina chay anqusupiqa kananmi, imaymana mikhuykuna: rawil t'ika, aqhapa ñawin, kuka, untu, sullu, sara huqkunapiwan. Sapanka ayllupitaqmi huk niray, ichaqa kunanqa haywakuy ruranankupaqqa rantillankuñan.

Pacha Mamaqa anchatas phiñakunman mana runakuna kunan kinraypi yuyaripuqtinchik, chaymi parapas, mana parananpi parachkan, qasapas mana kasamanpi qasachkan; pachapa chirinpas, q'uñiriyninpas sapa kutin hukman kapuchkan.

"Pacha Mamawan, muhuwan warmiwan kaqmi kanku imaraykuchus, warmiqa wawata wachan, muhupas waq papachakunata muqmuchimun, Pacha Mamanta rurukunata phutuchimun".

Huk yachaq Pacha Mamamanta willawasunchik

Ñawpaqta yachaqta mink'akamusunchik, manahinataq mayqin taytamamanchikta Pacha Mamamanta willawanachikpaq.

- Yachaq, yachay wasinchikman chayamuptin, sumaq sunquwan chaskisunchik, kanmanmi, kukachawan, aqhachawan ima.
- Willawanachikpaq ch'in nisqa uyarisunchik, tapurikuna kaptintaq sumaqta.
- Willayta tukupuqtin añanchayukuspa willawasqanchikta yuyarispa qillqasun.

Yuyariy: Runakuna kunan kinraypi qunqarapuchkanchik, kay Pacha Mamanchikwan rimayta, munanakuyta ima, chaymi kay pachapi sasachakuykuna kachkan.

Yachayta t'aqwirisun: Pacha Mamaman haywakusqamanta.

¿Imaynatataq Pacha Mamanchikmanri sumaq anqusuta haywana?

Ñawpaq unaymantapacha kay haywakuytaqa ayllukunapi runakuna rurachkanku, ichaqa aswantaqa sapa agosto qhapaq sitwa qallariy p'unchawpi, kay haywakuytaqa, allin akllasqa, runan ruran. Mayninpiqa illapaq akllarisqanmi kanan, qichwa simipi chay runata sutiyanku paqu nispa, aymara simipitaq sutiyanku yatiri nispa. Hinallataq kay anqusuta, kay yachaqkuna, wasi qayllakunapi, wakintaq qhari runa, karu lumakunaman apaspa ruphachimunku.

Yacharisun:

¿Hayk'a t'aqa haywakuy, anqusukunan pacha Mamanchikpa?

K'intu hayway

Kay k'intutaqa sapa ima chakra llamk'aypi, uywa michiypi, huñukuykunapi runakunaqa Pacha Mamamanta lichkinchkakunchik, chaypaqmi sumaq k'intukunata kuka hallpasqamanta haywana, phukuna.

Huch'uy ch'allakuy

Kay haywakuytaqa aqhaq ñawinta, kuka k'intutawan haywana inti lluqsimunanman ch'allaspa, kaqllataqmi kay haywakuytaqa sumaqta usut'ata ch'utirqukuspan ch'allakunku.

Haywakuy, anqusu hayway

Kay hatun haywakuytaqa yaqapas iskay kutitam rurana , karnawal pachapi, agosto killapi, chay mit'akunan mamanchikqa anchata suyakun sumaq mikhuyninta, hinallataqmi anqusuta haywana ayllupa hatun rayminkunapi.

Ichaqa, wakin ayllukunapiqa kay anqusutaqa huq niraykunatapas rurankun.

- **Pacha Mamaman ayllukunapi haywakuykunamanta tapukamusun.**

¿Imaraykutaq pachanchikri sinchinkama chirintaq, q'uñintaq, parantaq, chikchintaq?

Ñawpa unaymanataraqmi kay pachanchikpi chiripas , q'uñipas karanpuni , hinaspapas manan huk nirayllachu, sapanka mit'apin aswan q'uñipas, aswan chiripas, ichaqa allin qhawayunapaqqa para mit'a kan, ch'aki mit'a kan, hinalltaqmi sapanka suyupi, llaqtapi, ayllupi achkha t'aqa kay clima nisqakuna. Pampakunayuqtaq, hatun urqukunayuqtaq, yunkakunayuqtaq chaymi yaqapas lliw tiqsimuyumanta suyunchikmi achkha t'aqa ruphayniyuqpas, chiriyuqpaq, chayraykutaqmi imaymana kawsayninchikkunapas kan, qhapaq kanchik nisunmancha.

Ichaqa kay qhipa unaykunaman kay mit'akuna huknirayманmi tikrakapuchkan; mana parananpi parachkan, mana rit'inanpi rit'ichkan, sinchita ruphaypas q'uñirichkan chayta huk simipi ninku cambio climático Pacha Mamanchispa mit'ankuna tikrakuynin.

- ¿Imaraykutaq kay suyunchikpi achkha t'aqa q'uñinpas, chirinpas?

Kay cambio climático nisqa ¿Ima sasachakuykunatam apamuwanchik? ¿Ima raykutaq kan?

Pachanchikpa ukhunpi. sasachakuykuna kanmi, mama quchapi kuyuykuna khunununuykuna, tsunami sutiyuq, terremoto sutiyuq, kallantaqmi volcan ima wasapamunman.

Pachaq patanpi kan. Lluqllakuna, wayqukuna phatan, qaqakuna urqukunamanta thuniyakamun.

Kallantaqmi. Sinchi para, rit'i, chikchi, qasa, sinchi ruphay, muyuq wayrakuna ima. Paykunaqa qunqaylla chayamun.

Kallantaqmi sasachakuykuna, plagas, epidemias, pandemias sutiyuq. Huk musuq sasachakuykuna kallantaq, runapi unquykuna, chakranchikpi, uywakunapi ima.

Pacha Mamanchik mana sasachakuykunapi tarikunanpaq ¿Imatan rurasunman?

Ayllunchikmanta pacha.

- Sumaqta ñawpa unay hinallapunin, sapa hatun p'unchawkunapi anqusunkunata haywanachik.
- Kay pachanchikpi uywa wanuwan chaninta lliw chakranchikkunata llamk'arinanchik, rantiy wanukunaqa qhipamanmi, kay pachanchikpa, chakranchikkunapa kallpantan qichun, hinaspapas mikhuy ruruchisqantan ch'usaq sunquyuqta puquchin wiñachimun ima.

Ichaqa ayllukunapiqa runakunaqa, manaraq kay sasachakuykuna kachkaptinmi anchata Pacha Mamawan sumaqta uywanakuyku.

- Hinallataq sumaq kawsaypi , sumaqta rimanakuspa chakranchikkunata llamk'arinachik, kay pachachikwan wakmanata sumaq kawasyman aypananchikpaq.
- Hinallatqnmi kay Pacha Mamanchiktaqa q'upakuna rurasqanchikwan mana qhillichanachu, aswanpas picharina, akllana manahinaqa kay q'upakunawanmi unquyta pachanchik aypanman, unquchisunman. *(Comuneros de Pitumarca)*

Qhawariy kay siq'ita, apunchikkunan kayhinata chullurqapuchkan.

Llaqtakunapi ahinatan allichakuna.

Ichaqa ayllunchikpi kayhina sasachakuykunapaq kanman, yuyaychakuspa suyana. Chay yuyaychakuykunaqa kanmi:

Kuraq runaq rimasqanta, kamachikusqanta uyarina.

Umanchikta hap'ikuspa sumaqllamanata hawaman lluqsina.

Ayqiriy luz cable nisqamanta, qispi p'akisqakunamanta.

Hawapi tarikunki chayqa, kaqllapiña qhipay.

Yuyaychakusunchik

Kay iskay yachaykunamanta astawan tapukamuy, p'anqakunapi t'aqwirimuy, hinaspa kay pachanchik kayhina sasachakuykunapi tarikuqtin ruranapaq, hatun p'anqakunapi qillqaspa yachay wasipi, ayllunchikpi wasi pirqakunaman k'askachimusun.

Kay sasachakuykunataqa uyarisunmi desatres naturales nisqakunawan chaytaqmi qunqaymanta sasachakuypi tarikusunman, pachanchik ukhunpipas patanpipas kuyuriptin qunqaylla imakunapas kanman: Lluqllapas, Qucha Mama lluqsirqamunmanpas.

Pacha Mamachikpa mit'ankuna/clima nisqakuna

Perú suyunchikpi q'uninkuna, chirinkuna climas nisqa.

Perú suyunchikpiqa ancha achkhan mit'ankuna: Chala- costa, Yunga, Quechua, Suni, Puna, Jancca, Rupa Rupa, Selva Baja chaykunapin, qasanpas, chirinpas, paranpas, r'itinpas sapanka t'aqapin imaymanan rikch'ayniyuq, chaymi mikhuyninkunapas, uywankunapas imaymana rikch'ayniyuq , t'aqa t'aqaraq, sapanka ayllupi, sapanka llaktapi.

Q'uñi, chaki pacha: Kay pachakunaqa tarikun Piura , Tumbes llaqtakunapi, kachkantaq mama quchamanta 1000 tatkiy patakama sayayniyuq, nichhu q'unin kan.

Q'uñiniray ch'akiniraytaq mana chakrakuna wiñanan. Chayqa pachakunaqa kachkan mamaquchamanta 2000 tatkiy patakama sayayniyuq.

Pisi q'uñiyuq, huq'uniray hallp'akuna mamaquchamanta 1000 -3000 tatkiy patakama sayayniyuq, kay pachakunaqa qichwa suyupiña tarikun.

Chiri pachakuna, tarikunmi 3000 - 4000 tatkiy patakama sayayniyuq. Kay pachakunapiqa aswanpas qasa chayan aymuray killamanta agosto killakama.

Sinchi chiri pachakuna , mama quchamanta 4000- 5000 tatkiy patakama sayayniyuq, paray pacha kantaq , ch'aki pacha kantaq pisi mikhuy.

Rit'iyuq sinchi chiriyuq pachakuna, 5000 tatkiy patakama sayayniyuq, kay pachapiqa rit'illan kan.

Q'uñi , huq'u pachakuna, kay pachaskunaqa lliw yunkakunapin tarikun.

Q'uñiniray huq'u pacha, kay pachakunaqa yunkaman t'ikrakuq.

Ichaqa, aylluchikkunapiqa kay pachanchikpa q'uñinwanpas, chirinwanpas watan watanmi sumaqta rimanakuspa kawsanchik, chaypaqmi wasikunata ima ruraspa munayta kawsarqanku, chaymanhinataqmi chakra ruranatapas rimasqanmanhina ñawpaqmanta yachanña.

Hinallataqmi huk yachaypiqa kay pachanchikpi parasqanta, q'uñisqanta, rit'isqanta sutiyallankutaq **fenómenos naturales.**

Kay pachanchikpi q'uñimanta chirinmanta iskay yachaykuna

Ayllu kawsaypi

Para, rit'i, qasa, ruphay, chiri, wayrapas runahinan, chaymi mama taytanchik ñawpa unaymanta pacha, sumaqta, anqusuta, aytuta, haywaspa kawsarqanku, ichaqa sumaq uywasqaman hinan kay runakunaqa ayllukunaman, chakrakunaman haykunmanpas manapas.

Wak kawsaypi

Chirinta, quñinta huk yachaypi ninku **clima** ninku sapanka kay mit'aqa runakunapaqqa sasachakuyta runapaq apamun, chayqa ninku fenómenos naturales.
Hinallataqmi paykunamanta manchasqa tiyana.
Wakin llaqtakunapi llakikuspa puna suyukunata qhawariwanchik.

Yuyaychakuy: Kay iskay yachaykunaqa mana kaqpurachu, aswampas huknin sumaq sunquwan kawsasqa. Huk yachaypitaq uwqaqniykiwanpas tupawaq hina suyana.

Ichaqa: Wayrapas ayllukunapiqa runan ventura sutiyuq paytaqa agosto killapin anchata suyayku. Paytaqa iraysinawanchikpaqmi suyanchik.

¿Kay pachanchikpi q'uñinkuna, chirinkuna imaynataq runapa kawsayninman chayan?

Runakunapa. Kay pachachikpiqa q'uñipas, chiripas qunqaymanta chayamun, chayqa imaymana unquykunawan hap'ichiwanchik. Hinallataq runapa chakra llamk'asqankunata sasachakuypi churan, uywakunatapas pisipachin, mana qhalinkunata sipin, uñankunata wañuchipun. Hinallataqmi huk llamk'ayninkunapi runakunata qhipachin.

Llamk'arisunchik:

Ichaqa sinchi para kaptinqa manayá runallatachu sasachakuypi churan , uywakunapas, mikhuykunapas apukunapas ñak'arinmi.

- Ayllunchikpi pampanmanta urqupatakama imaynan chirin q'uñin, ima mikhuykunan wiñan, ima qurakunan, sach'kuna, mallkikuna kawsan, ima uywakunam tiyan.
- Fotokunawan yanapakuspa, manahinataq siq'ispa llimp'ispa ima tawa tawamanta churakuspa llamk'arisun chaymanta chaninta willanakusun.

10

YACHANA

Kasarakuspa runachakuy, parischakuy

¿Imaynan ñawpa unay kasarakuy karqan?

Ñawpa unaymantaraq yuyarisunchik, chaymi Guaman Poma de Ayala willakuyninkunapi, ninmi: ñawpaqqa kay inkanchikkunaq, tawantinsuyunchikpi runakunaqa mana kasararukuq pachachu, aswanpas ñawpaqtaqa karanmi sirwinakuy, chay sirwinakuypiqa iskay , kimsa watan sunquta tupachiqku, mana warmi qharipas sumaq kawsayman taripaspa t'aqanakapullaqku, hinallataqmi ñawpa kawsaykunapiqa kasarakunapaqqa mama tayta siminmanta sumaq rimanakuypi kasarakuyman chayaqku.

Hinallataqmi ayllunchikkunapiqa kasarakunapaqqa warmiqa awayta, phuchkayta, wayk'uyta, sirayta , p'acha t'aqsayta yachanan, qharitaq chakra ruraytan yachanan ahina yuyaykunawami kasarakuymanqa runakuna chayaranku.

Hinaspapas kay kawsayninchikpiqa manan ch'ullaqa kanchu, aswanpas iskaypunin imapas chaymi warmi qhari kasarakuspa iskayman tukuspa sumaq kawsayman aypanku.

Ayllu yachaykunapiqa kasarakuyqa ancha allinpunin, paykunan kasarakuqkunan musuq kawsaykunata rikhurichinqa, ichaqa imaymana yachaykunawanmi runakunaqa kasaranku, runayanku, sawanakunku.

Tapukuq purisunchik:

Yachankichu: kasarasqa runaqa allin qhawasqa, paykunatan, ima umallinanpaqpas qhawanku, paykunam allin simiyuqpas, kasarasqaqa ancha manchana.

- Kasarasqa runapa wasinta rispa kasarakuymanta tapukamusunchik.
- ¿Imaraykutaq agosto killapi runakunari kasarakunku?
- Ayllukunapi ¿Imanaqtinmi kasarasqa runa mana t'aqanakuyta atinchu?

Tapurikamusunchik

Kasarakuymanta, kasarasqapi kawsaymanta.

¿Ima yachaykunan kasarakuypi kan?

Ayllunchikpi yachaykuna kasarakuymanta.

Aymara suyukunapiqa manaraq kasarachkaspas, warmi qhari tarinakunankupaq, ayllun achachilaman rispa tapukamunku, imaynas munaqninpa sunqun, ima ruraykunatas yachan, chaywansi yachanman chay yanan allin, mana allin kasqanta.

Kasarakuypi, qhipa p'unchawpiqa kananmi uman kaltu, qallunta mikhunan padrino nisqakuna allin k'amikuq kanankupaq, ñawintaqa mama taytakuna mikhunan wawankuta allin qhawanankupaq, kasaraqkunataq mikhuna ninrinta, allin uyarikuq kanankupaq.

¿Imapaqtaq runakunari kasarakunku?

Ayllukunapiqa runakunaqa kasaranku, runayanakupaqmi, manahinaqa mana ima ruraykunapaqpas allin qhawarisqachu kawaq, hinallataqmi kasarasqa runaqa allintan ima kamachikuykunatpas ayllupi hunt'an, iskay kaspa, chullaqa ayllukunapiqa waqchakaymi.

> Ñawpa unaykunaqa, kunankamapas ayllukunapiqa runakunaqa achka wawayuqmi karanku, hinan qhari wawata munaq kanku, chakra llamk'aysikunanpaq, mikhuy mana pisinanpaq, qhari wawa paqarimuqtinqa ancha kusikuymi.
> Saturnina Melo.

Yachaykunata chaninchasunchik.

- Kay yachaykunamanta aswanta t'aqwirisun, chaymi hatun p'anqapi kay tapukuykunaman kutichispa ch'uyata willarikuy.
- ¿Imaynan, hayk'a t'aqa kasarakuymi ñawpa unay karan?
- ¿Hayk'aqmantan kay civil, iglesiapi kasarakuykuna rikhurirqan?
- ¿Ayllunchikpi hayk'a runa mana kasarasqa tiyan? ¿Imarayku?

Ichaqa: Ayllukunapi runakunapaqqa lliw imaymana kay pachapi kaqmi ayllunchik, phamiliyanchik imaraykuchus: ninchik, Yaku Mama, Sara Mama, Pacha Mama, Inti Tayta, Killa Mama nispa.

¿Imataq sumaq kawsay ayllunchikpi?

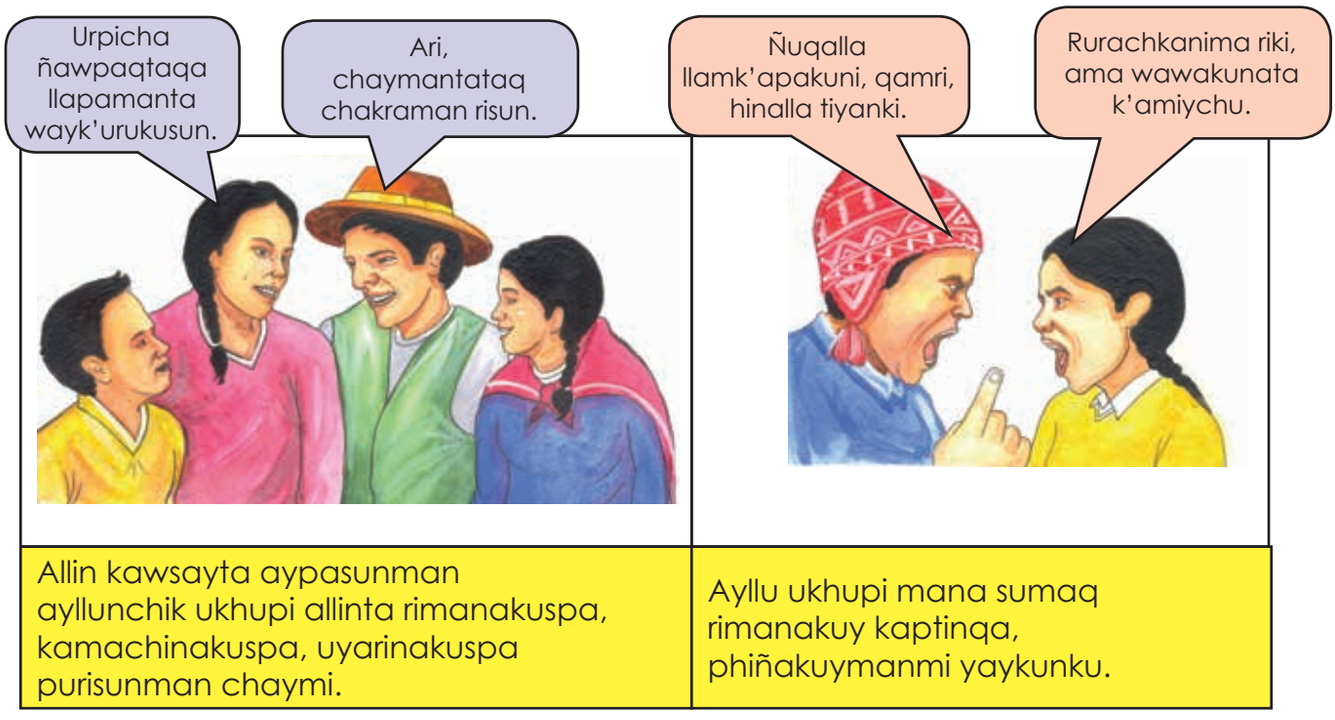

Allin kawsayta aypasunman ayllunchik ukhupi allinta rimanakuspa, kamachinakuspa, uyarinakuspa purisunman chaymi.	Ayllu ukhupi mana sumaq rimanakuy kaptinqa, phiñakuymanmi yaykunku.

Huñupi churakuspa llamk'arisunchik.

1.- **Qhawarisun.**
Imaynatam wasinchikpi tayta mamanchik, hatun tayta manchikwan, wawankunawan kuska tiyanchik.
2.- **Watupasun.**
Patan siq'kunata qhawaspa ¿Imanaptinmi huknin ayllu kusisqa kachkanku, huknin ayllutaq phiñasqa kachkankuman?
3.- **Yuyachakusun.**
¿Imaynatam allin kawsayman ayllunchik ukhupi aypasunman?
Qillqarisun tawa yuyaykunata, wasinchikpi sumaq kawsayman aypanapaq.
4.- **Tupanachisun.**
kay siq'ipi rikusqanchikta, wasinchikpi kawsasqanchikwan ¿Mayqinwanmi tupan?

Yachankichu: Llaqtakunapiqa ayllukunaqa, pisillan qhawarikun, maypipas rikunchikcha mama, tayta, huk, iskay wawallayuq, ichaqa, hatun wasiyuq, karruyuq, imaymanakunayuq.
Ninku chaymi allin aylluqa **¿Chaymanta imaninchistaq?**

- **Wasinchikpi imaynatam tiyakuchkankichik, qillqaspa willanakusun.**

¿Imataq huch'uy ayllu, imataq hatun ayllu?

Hatun ayllu

Aylluqa ackha, chaymi ninchik ayllumasiymi.
Ayllu ukhupiqa kanrmi, mama tayta, awichukuna, ipakuna, tiyukuna, apukuna, paquchanpas, wakanpas, quwimpas ayllunmi.
Aylluqa llapa apukuna, mayukuna, uywankuna, runakuna.
Ayllupiqa sumaq kawsaymi kan, llapa chaytaqa qhawarinku, mana hina kaptintaq sumaqta, hatun huñukuykunapi allchapunku.
Ayllupura yanapanakuy kan michiypi, chakrapi, ima raymikunapipas.

Huch'y ayllu

Huk kawsaypiqa pisi pisilla aylluqa: mama, tayta, wawakuna.
Karu, karupi tiyaspa pisita, hinallataq unaymanta rikunakunku.
Runapuralla ayllutaqa ruranku, chaymi kasarakuypas runapuralla.
Mama taytaqa, wawankunallamantan llakikunman, mikhuchinman, p'achachinman, yachay wasima apachinman.

Ayllupi , llaqtakunapi ayllukuna ¿Ima kamachikuykunatan wawankunawan hunt'ananku?

Qhali kanata qhawarinan

Tayta mamakunaqa wawankunaq allin kaynintan qhawarinanku, Mikhunata, p'achanta, llimphuykayninta, unquykunata amachaspa, hanpispa, uywananku.

Allinta llamk'anan

Tayta mamakunaqa iskayninku rimanakuspa, ayllupiña, llaqtakunapiña kaspapas sumaqta rimanakuspan, llamk'ayman churakunanku, wasipi mana imapas pisinanpaq.

Munanakuyta kallpachanan

Ayllukuna ukhupi, kananmi ancha munanakuy, chay munanakuywanmi sumaq kawsayta qispichikun.

Ayllutapas hinatam riqsinchik: Warmi qhari, munanakuspa huñukunku, kasaranku, wasinkuta rurakuspa tiyanku, wawakunata tarispa sumaq kawsaypi rimanakuspa hatun kawsayman purichinku.

Pacha Mamapas hallp'anmanta mikhuykunata ruruchimun, muhupas huk rurukunata phuturichimun, hinallataqmi warmipas wawankunata wachakun. Chaymi warmiwan, muhuwan, Pacha Mamawan kaqpura kanku.

¿Imaynatataq warmikunari wawata unquqyakun?

Warmipa unquq rikhurisqanmanta willakuy.

"Ñuqataqa mamaymi niwaq aman rinkichu phiru puhukunaman, nitaq k'uychiyuq puhukunamanpas, mana hinaqa k'uychipap iman unquq rikhuriwaq, hinallataq niwaq, ch'usaq k'uchukunapas phirun, machukunan chaykunapi puñun nispa, hinaptinmi unquq rikhurillawaqtaq, hinallataq ch'isi niraykuna mayu qayllapi tuwintikuna purin hinas sultirakunaman haykunman, chaykunatan mamay niwaq, aylluypi warmi mana qhariyuq unqun rikhuriqtin k'uychipa churintan uywachkan niqku".

Willakuq: Elvira Melo Melo

- ¿Kayhina rimaykunata uyariranchikchu? ¿Hinatapunichu warmikuna unquqyakunman?
- ¿Imaraykutaq warmillatari ñawpamantaraq mamakuna allinta qhawaq karanku?

Astawan kay yachaykunamanta tapurikusunchik

1.-Pustanmanta llamk'aqkunata mink'akamusun.
Paymi ch'uyata willariwasun imaynatas warmikuna unquqyakun, imaynamantas runayanchik, hayk'a unaymanta ima.

2.-Huk mamata mink'akamusun.
Paymi willawasunchik ima sunquwami, ima munakuywanmi, ima sasachakuykunawanmi unquq kaspa wiksanpi chay wawa uywasqanmanta.

Yacharisqanchikta aswanta mat'ipasun.

Warmipa kan OVULO sutiyuq mana rikuy atiy runtucha hina.

Iskayninku tinkuspa wawa paqarimun.

Qharipa kan ESPERMASTOZOIDE sutiyuq Huq'uylluman rikch'akuq.

¿Imaynatam wawakuna mamanpa wiksanpi wiñan?

Wawapa wiñasqanta yacharisun

Warmipa óvulo nisqa lluqsin

Qharipa espermatozoides nisqawan tinkun.

Huñukusqa matrizpi tiyaspa runayakamunqa.

Huk killayuq kachkaptin phakan, makin, sunqun, surq'anin ima wiñamun.

Kimsa killampi, runamanña riqch'akun feto nisqa.

Isqun killayua kaspataq lluksimunanpaq allichakun.

Yacharqankichu:

Warmiqa unquq kaspa tullunkunan qhawrayapun, imaraykuchus, wawan tulluchankunata mamanpa mikhusqanwan kallpachakun, chaypaqmi mikhunan wallpa aychata runtuta, kisuta, lichita, kinuwata, aychata, yawarta, q'umir mikhuykunata, yuyuta, mikhunankutaqmi achkata iskaypaqhina. Hinallataqmi añawikunata achkhata mikhunan.

Ichaqa,

Llaqtakunapiqa kay mikhuykunapa rantitan, doctorkuna hampikunata upyachin, calcio, hierro, acido fólico sutikunayuqta.

Yacharquñiña

Imaynatas nuqa paqarimusqanchikta.

Llamk'arisun

¿Imaraykutaq wakin wawakunari mana qhali paqarimun?
¿Imaynatan qam paqarimurqanki? Mamaykita tapuspa kay siq'ita hunt'amuy, sullk'aykikunaqtawan. Pusta kartillamanta.

Sutikuna	Ima Watapi , ima p'unchawpi paqarimusqaykita	Hayk'ata llasarqanki	Sayayninki

Pacha Mamaman haywakusunchik

IMARAYKUTAQ . Kunan killaqa Pacha mamanchikmi kawsachkan, hinaspa kay killamantam qallarinqa mikhuykuna ruruchiyta, chaymi nuqanchik unquq warmimanhina sumaqta kallpachaanchik allinta mikhuchinawanchikpaq

ALLICHAKUSUNCHIK:

- Yachachiq ñawpaqta kay ha ywakuymanta yachanampaq, tapuri kunqa yachaqku nata.
- Paquta mink'akamusun.
- Tayta mamakunata munaqta willarisun puriysinawanchikpaq.
- Yachachikninchik misa q'ipipi haykuqkunata rantimunqa, tayta mamakunataq wawankupaq aqhata ,quqawatawan apamun qaku.
- Hinallataqmi ñawpaqtaqa ima urasta puririna kanman apu tayta. Uñaqhayuqman chaypaq rimanakusun.

LLAMK'ARISUN:

- Yachaywasipiraq tupaspa lumaman anqusu rurana pataman puriri sunchik.
- Paquqa kay haywakuyta yachasqanmanhina rurayta qallarinqa, hinaspa huq yanapaqta akllakunqa chaymi qallarisqanmantapa cha payta llapalla kasunanchik, paypa kamachikuynintan hunt'ananchik.
    - Kuka k'intuchakunata, kimsa, tawata mas karikuychik, sunquykichikwan sumaqta mañarikuychik.
    - Llapallaykichik mana pukllaspa, asispa su maqta yanapayukuwaychik, sunqullamanta rurarqusunchik.
- Ñuqanchistaq, yachaqpa kamachikusqanmanhina k'intunchikkunata churayukusun, sunquwan pacha mamanchikman haywarisuchik.
- Chaymantaqa ñuqanchikta kamachipuwanchik tukupunña nispa, kutinpunachikpaq.

RURASQANCHIKTA CHANINCHASUN:

Haywakuy rurasqanchikmanta yachaykunata chaninchasunchik. Hatun p'anqapi siq'ispa qillqaspa.

¿Kay rurasqanchik rimanakusqanchikman hinachu lluqsirqan?	¿Llapallachu kamachikuykunata hunt'aranchik?	¿Llapallachu kamachikuykunata hunt'aranchik?

6 Yaku/Unu Mamawan pachanchikta llanllarichisunchik

T'AQA

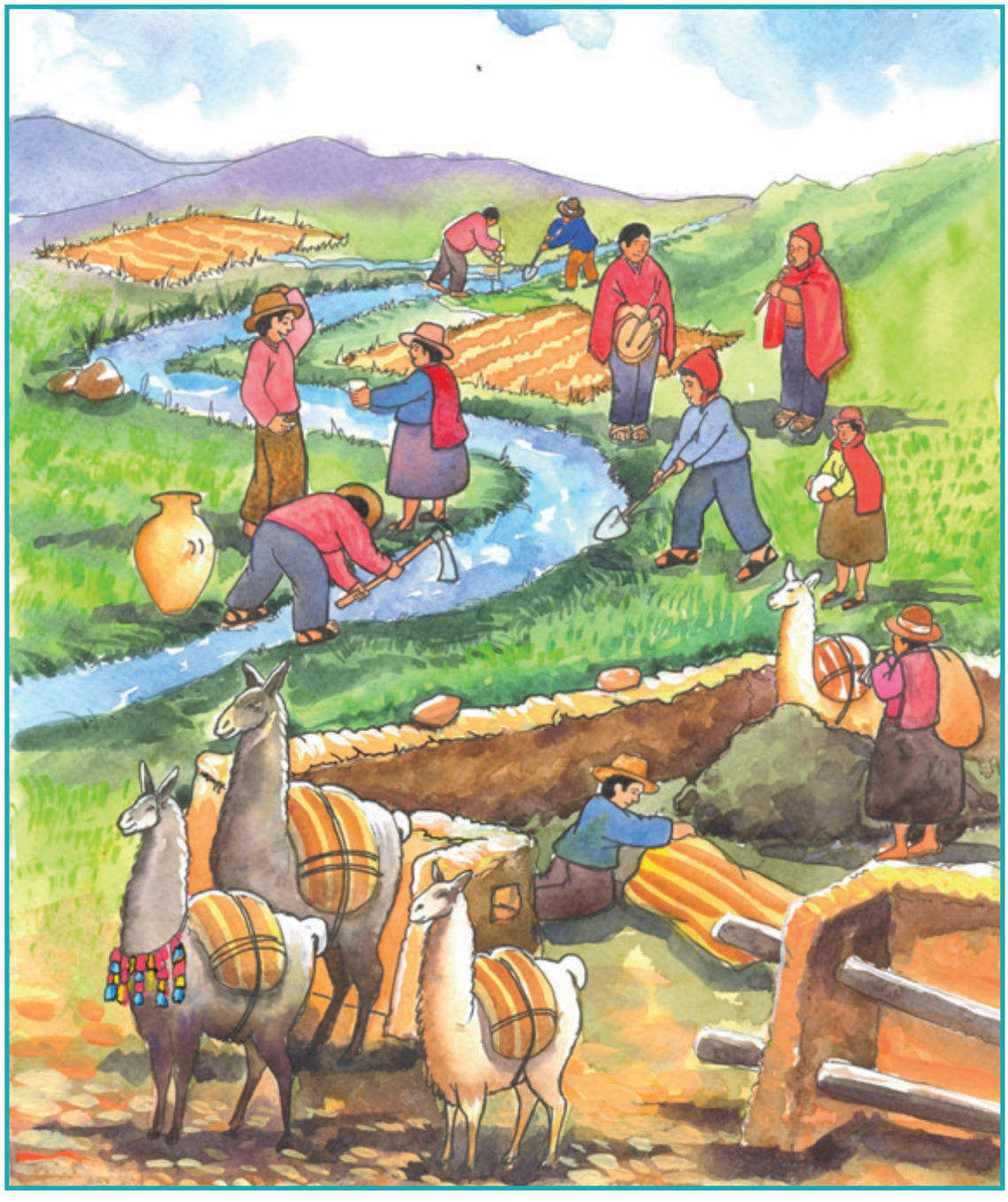

¿ Imataq kanman kay pachachikpi unu tukukapunman chayri?

¿ Ayllunchikpi llaqtanchikpi, kayhina unukunari kachkanraqchu?

¿Imaynatan pachanchikta wanuchananchik aswan kallpayuq kananpaq?

11

YACHANA

Unu/Yaku raymichay

Yaku mama/ unu mama

Qispi llaqtapi sapa quya raymi killapin huk hatun raymi aparikun, chaypitaqmi 8, 9 unu raymichaqkuna kan, chay p'unchawqa, alwasilkuna sumaqta rimanakuspa apukunaman wichaspa kikin unupa ñawinmanta sumaqta lisinchkakuspa, t'ikakunata, añawikunata, sumaqta mikhuchimuspa, pusamunku, wakintaq unupa ñan purinanta pichasqata suyachinku, kaytaqa Qispi llaqtaq llapa ayllunkunam huñunakuspa ruranku. Hinaptin llapa runa unuta huk chiqaspi suyanku, hinaspataq manaraq chayaramuchkaqtin, sultira warmi, kasaru warmi p'itaspa unuwan llallinakunku, chaymi huk raymichaqpa wasinman chayanku. Sultira warmi llallin chayqa pisi mikhuy wata kanqa ninku, kasarasqa warmi llallin chayqa allin wata kanqa ninku. Hinallataqmi kay hatun raymipi unukunata kasarachinku, chaypaqmi runakuna chay mit'api unuman tukuspa kasaranku, chaytaqa ayllumanta kuraq runayá kasarachin munayta ununchik mana pisinanpaq nispa.

- ¿Imaraykutaq unutari kay runakuna raymichanku?
- ¿Maykunamantataq unuri paqarimun?

Yaku mama ununchikkunata waturakamusunchik.

- Ñawpaqta huk tayta mamata mink'akamusunchik.
- Paymi willawasunchik unumanta, ichaqa hawaman kikin unukunaman lluqsispa.
- Mama unuman rinapaqqa apayukusunchik kukachata, aqhachata, rawil t'ikachata lisinchkakunanchikpaq.

Tapurikusun, t'aqwirisun
Ayllunchikpi unumanta yachaykunata.

Mama unumanta yachaykuna.

Mama Lucía Colquehuanca Yucra, Pitumarca hap'iymanta nisqanmanhina: "Ñuqaykupaqqa unuqa, Apu Ausangate sunqunmanta lluqsimun, chaymantam kay mayuqa hamun, puhukunapas, quchakunapas mama pachaq ukhunmantan lluksimun, sapanka ayllupi. Paymi mikhuchiwanku, runata, uywata, chakrakunata, chayraykun chakra yapuy killapi, pawqar waray killakunata mikhunanta haywayku".

¿Imaraykutan unuqa kawsanmi ninchik?

Unuqa yaku mama, unuqa mamanchikmi, paymi kawsayta quwanchik, kay pachapi lliw tiyaqkunaman mikhuyta qun, riman, paywanmi runakunapas rimallankutaq, sumaqta munana, ancha manchayukuywan unutaqa uywana, mana sumaq uywasqa unuqa ripun huk llaqtakunaman, ayllukunapitaq ch'akipun. Unuqa ima pachapichus rikhurimun, paraman, rit'iman, chikchiman tukuspa. Ichaqa phiñakullantaqmi, hinaspan mana chaninta chayayun, chaymi runakunaqa sumaqta ayllukunapiqa unuwanpas uywanakunku.

¿Imaynataq ayllukunapiri unuta uywanku?

Ayllunchikkunapiqa ancha yachayniyuqmi kay unu uywanapaq kanku, ichaqa manan phiñakuspa, sumaq sunqullawanpunin kay ununchiktaqa uywanku achkhaña , pisiña kaqtinpas.

Pisi unu kaptinqa llapa ayllu rimanakuspa mayu unuta hatun quchakunaman apayku hina mama qucha phiñakuspa parachimun.

Pawqar waray, chakra yapuy killakunapin puhukunaman haywakuyta apana, kukata, mukllita, patu runtuta chaymi chay unuqa kaq kallpallawanpuni purinanpaq.

Unuqa chayamunmi pinkuyllukunata, lawitakunata, pitukunata uyarispan , chaymi kay tukanakunawan raymichananchik.

Ch'aki puhukunaman tarpuna llaqita, t'uturata ima, hinam kay puhukunaqa waqmanta unun phullpurimun.

Ayllukunapiqa yarqhakunapin unuta uywayku, ichaqa simintuwan rurasqa yarqhakunapis kanmi, unuqa sut'itan paypuni ñanninta machkakun.

Chaymi ñawpa runanchikkunaqa unuwan rimayta yacharqanku, **tipon, saqsaywaman, ollantaytambo** huk llaqtakunapiwan, yaku mamawan sumaqta kay pachanchikqa llanllarirqan.

¿Imaraykutaq huk yachaypiri unuta ninku recurso hídrico nispa?

Huk kawsaypiqa unutaqa ninku recurso hídrico nispa, imaraykuchus, unuwanmi imaymana llamk'ariykuna runakunapa kawsanapaq rurakun, unuwanmi luz k'anchay, chaywantaq lliw fabrica nisqakuna imaymanata llamk'arin.
Hinallataqmi unuqa recurso nisqa, runan munasqanmanhina unuta purichin, rurachin kaqnichakun ima, chaymanta wisqan hatun p'uytukunapi represa nisqapi, rantin, qhatun, qhillichan ima.
Unuqa huk yachaypiqa mana kawsaq mana q'apayniyuq, mana llimp'iyuq. Runapa kamachinpi purin.

Tapukuykunata kutichisunchik.

- ¿ Imataq unu, imapaq allin?
- ¿Maykunapi tarikun?

Yacharqankichu. Kay pachanchikpi, tawaman phatmisqamanta, kimsa kaq t'aqanmi unulla kachkan.

Runakuna ¿Imaynatam unuta qhillichanchik?

Minerakunapa relave nisqa qhilli ununkuna qhillichan, chay relavekunapi kan mercurio, plomo arsénico, cobre, chaykunan unupi minukuspa, unuta unquchin, chay unutaq uywakunata, sach'akunata, runakunata upyaqtinku, unquchik, mayninpitaq sipin.

Imaymana wasikunapi, runakuna, llamk'asqankuna, hisp'ana wasikunamanta, p'acha t'asqasqamanta iman mayukunaman, quchakunaman ch'uymakun.

Fabricakunamanta lluqsiq unukuna, mayuman, quchaman, lamar quchaman chayaspa qhillichan .

Unu qayllakunapi runakuna q'upakunata, hallp'a huñukunata ima hich'anku, chaypin kan, latakuna, qispikuna, lastikukuna, chaykuna ismupuspa unuta qhillichan.

Unumanta yachayninkunawan yuyaychakusunchik

Ayllu kawsaypi

- Unuqa kawsaq runan, watan watanmi kay pachanchikta qarpaspa ruruchimun.
- Unuqa mamanchik, turanchik, qhachunchakun, qataychakun ima sapa pachapi, mit'api tarikuspa.
- Unuqa munakusqanchikman, haywakusqanchikmanhina ayllukunapi, llaqtakunapi nuqanchikwan kawsan.
- Unutaqa mama yaku, mama quta, nispa ancha manchakuywan qhawananchik.
- Para unutaqa qayay ninku, chaymi paytaqa sumaqta chaskina munakuywan, anqusukunawan.
- Mayu unuqa kawsaq runan, mana tulluyuq urayllaman qhawan, hap'iqtinkutaq anchata nanan.
- Puhuqa llawllan paymanta kawsay paqarimun.

Wak yachaypi

- Unuqa kawsaymi nillankutaq.
- Unuqa ancha allinmi imaymama makinakunaq puririnanpaq.
- Unuqa recurso natural nisqa mana kawsayniyuq, runapa kamachinpi, kawsachinanpaq.
- Unutaqa runakunam munasqanmanhina hap'in.
- Unuqa kaqniyuqmi iskaw hidrógeno nisqayuq, huk oxígeno nisqapiwan huñusqamanta paqarin.
- Unuqa paraman tukun waqsimanta qallarispa hanaq pachaman wichan, hinaspa phuyuman tukun, chaymanta parapi waqmanta kay pachaman kutimun.
- Maypicha unuta tarinku chayqa, kusikuymi rakinakuy qallarin.
- Runakunan sapa kuti achkha kaspa qhillichanchiktaq, pisiyachinchiktaq.

Ninku. Sichus unuta mana yuyaywan qhawarisun chayqa, unuqa pisiyapunqa unumanta awqanakuy, maqanakuy qallarinman, hinas ñuqanchikpa qhipaqninchikkuna unumantahina llakipi tarikunkuman.

Yuyaychakusun, llamk'arisun.

- **Huñupi churakuspa unumanta yachayta ch'uyanchasun, qillqa yanapakuqwan mapa conceptual nisqapi kay tapukuykunaman kutichispa: ¿Imaynataq unu ayllu kawsaypi, huk yachaypi? ¿Hayk'a t'aqataq sapanka kawsaypi? ¿Imaynatam unuwan kawsana kay pachapi?**

Unuqa kawsaymi, llapa kay pachapi tiyaqkunatan kawsachiwanchik, kawsaytan unuqa paqarichin, mana unu kanman chayqa kawsaymi tukukapunman.

Yacharisunchik
Unumanta, riqch'ayninkunata.

¿Imaraykutaq mayukunapa uywankuna chinkapuchkan?

Tapurikusun, yuyaychakusun.

- ¿Fabricakunaq q'usñin maymantaq rin?
- ¿Imaynatataq unuta qhillichan químico nisqakunawan tarpuqtinnchik?
- ¿Mineriyakunaq relavenkunari maymantaq haykun?
- ¿Maymanni haykun ayllukunapi llaqtakunapi hisp'ana wasikunamanta ch'uymakusqanri?

Yacharqankichu

- Fabrikakunaq q'usñinqa hanaqpachaman wichan phuyukunaman chayaspa, parapi minusqa kay pachanchikman kutimun. Hinaspan chay paraqa manañan llimphuychu, aswampas chakranchikkunaman chayaspa unquyniyuqtaña, wiñachin ruruchin. Hinaptin hallp'akunapas mana qhaliñachu kapun.
- Chakranchikkunata rantiy hampikunawan ruranchik chaymi, parawan maqllikuspa lluqllaspa rayqhakunaman, mayukunaman chayan, chay unuqa manañan qhalichu.
- Mineriyakunapiqa imaymana hampikunawami llamk'anku, chay hampikunaqa relave, lluqllaman tukuspa mayukunaman chayan, chay unuqa sinchi mana allinmi.
- Wakin ayllukunapi, llaqtakunapi, hatun llaqtakunapi sinchi q'upa rurasqanchik, mayninpi manayuyaywan mayukunaman chanqanchik.

- **Ununchikta qhillichallasunpuni chayri qhipa wiñaykunapaq ¿Imataq kanman?**

Chaypaqmi ayllunchikpi 10 runakunata tapumusunchik mayqin kamachikuytan hunt'ankuman kayhina siq'isqapi.

Suti	Puhukuna ch'akipunqa	Mayukuna ch'akipunqa	Chakrata pisita rurunqa.
Santusa			
Martín			

Yacharuniña
Imaynakunamantas ununchikkuna qhillichakun

Ununchik llimphuykananpaq yuyaykuna

Pisi q'upata rurananchik, ruraspataq sumaqta huñuna, p'ampana ichaqa amapuni mayunchikkunamanqa wikch'usunchu.

Chakranchikkunata uywa wanuwanmi tarpunanchik, manahinataq pisi pisimanta rantiy wanuta qichupunachik.

Ununchikman huk sumaq anqusuta haywasunchik, puhukunata pichamuspa ñanninta kichamuspa, mayukunaman ama q'upata chanqamuspa.

Huñupi rimanakuspa kimsa yuyaykunata ununchik sumaq uywanapaq qillqay.

Unutaqa yuyaywanmi chaninllata hap'ina, upyana.

- Chakrata qarpana mana wasapachikpa.
- Simita muqch'ikuspa phaqchata wisq'ana.
- P'achata tasqana yuyaywan.
- T'ikakunata qarpana illarimuyta, mana hinataq ch'isin.
- Sut'uq phaqchakunata allichana.
- Duchakunanchik pisi unayllapi.

Ichaqa: Kay pachapi llapa runapaq uywapaq, mkhuypaq ununchikqa kawsayta quwanchik, chaymi manan ayllunchikpi yuyaychakusqallanchikwanchu, kay ununchikmanta sasachakuyqa allichakunmanchu; aswanpas, hatuchaq llaqtakunaq umallikninkunan yuyaychakunallankutaq. Ichaqa chaykamaqa ñuqanchikqa yuyaychakusqanchikta hunt'achkasunchik.

Tipompi unuqa ahinata purin.

12

YACHANA

Wanuwan mikhuykuna kallpachay

Uywa wanu

¿Imataq wanuri?

Wanuqa yachasqanchikman hinaqa, **hak'u mama**, pachawan wanuwanmi tarpuy killaqa rimanku, musuq rurukuna phutuchimunankupaq, wanuqa kawsanmi ayllukunapiqa chaymi runakunaqa sumaqta rimapayanku. Wanuqa uywakunaq kanchanpin rikhurin, runanmi sumaqta huñunan, waqaychanan, ismuchinan. Wanu mamataqa mana usuchikpa uywakunchik chaymi paypas pachawan rimanakuspa sumaqta mikhuykunata ruruchinku.

Wakin ayllukunapi kay wanukunapaq t'aqankuna.

Q'asu wanu
Kay wanuqa uywaq kanchanmanta unay puñusqanmanta urqumuspa wanuchanku, kay wanuqa muhutan pichan, utqayllataq ch'awchunkuna wiñamun, chay wanun muhuwan kuska allpaman haykun.

Q'awa wanu
Kay wanu lluksinmi q'awaq ñut'ukusqanmanta, chaytaqa churakun hallp'aman unu chayaqtin unuta tahachin, kay wanutaqa uqa, ullaku, añu tarpuna chakrakunamanmi churana, kutiq chakrakunaman ima.

Qichayachiypi wanuchay
Kay wanuqa hallp'atan q'uñiyachin, chaymi mana muhukunawan kuskataqa churanachu, aswanpas purun chakrakunaman wanuchana, hinaspa iskay kimsa watamantaña hallp'ata allinta kallpachan, chayña tarpuna.

T'aqwirimuy, tapukamuy.

- Tayta mamanchikta tapukamusunchik wanumanta huk yachaykunata.
- ¿Imaraykutaq mana rantiy wanuwan puna ayllukunapi chakrakunata tarpunkuchu?
- Rantiy, química wanuwan chakra rurasqari ¿Imaynataq?

Huq ayllukunapiqa kay wanukunataqa huq sutikunawanmi riqsinku.

¿Imaynatataq kay wanukunari ayllukunapi rurakun?

Tapurikuspa yuyaychakusunchik.

- Ñawpaqta wanu uywaqta, yachaqta mink'akamusun wasinman pusanawanchikpaq.
- Llapamanta rimanakuspa yachaqpa wasinta, risunchik wanu kanchanta qhawarqamusunchik.
- Chaypi yachaqta tapurikamusun.
- kay tapukuykunawan:

¿Imata rurananchik allin wanu kananpaq?
¿Imaraykun wanu uywallawan ayllukunapi llamk'anku?
¿Imaynataq tarpuykunapi, mikhuykunari rantiy wanuwan?

Wanu aysaymanta willakuy

"Pitumarca suyukunapi, runakunaqa sumaqtan wanuwan kawsayku, paymi tarpuy kinraypiqa chakrapi yanapawanqaku, chaymi wanu astanaykupaqa ñawpa p'unchawkunamantaraq, runata mink'akamuyku, llamantinta, waskhantinta, kustalnintinta ima , hinaspan manaraq qipichaspayku, wanu kanchman rispa sumaqta ch'uyamuyku, hak'u mama kunanqa chakrata puririsunchik , sumaqllatayá mamay yanapayuwanki, nispa. Aqhawan ch'uyayku, hinallataq, llamakunata purwaruspa wachuta wichallaykutaq, aqhawan ch'uyallaykutaq, ch'usllu machu, chullunpi machu, taytay kunanqa kay hak'u mamata aparqapuwanki, q'ipirqapuwanki nispa" ahinallatataqmi sinsirukunata, wachkhakunata, kustalkunata chawpi pampaman, sumaqta churayuspa ch'uyallaykutaq, ahinata ch'uyaspañan, lliw runakunata allinta mikhurachikpañan llamaman wanuta karkayku". *Willakuq : Julián Condori Melo.*

Llamk'arisun:

- Wanumanta huk yachayta qillqaspa willakuy.
- Mana uywayuqkuna ¿Imawanmi chakrankuta wanuchanku? Qillqaspa willakuy.

Yachayuriña

Ayllunchikpi wanuchaymanta, chakrakunaman kallpachasqanmanta.

¿Imaraykutaq fertilizante nisqa wanukunari paqarirqan?

Fertilizante nisqa wanukunamanta yacharisun.

Kay fertilizante nisqakuna unay watakunañan rikhurichimusqaku, yaqapas 100 wata unayña.

Hinallataqmi kay fertilizante nisqakunaqa, imaymana mineralkunamanta paqariq: fosfato, potasio cloruro de sodio, nitrato, acido sulfúrico, super fosfato, chaykunamanta rurasqa.

¿Imaraykutaq kay químico wanukunari rikhurisqa karan?
Unay watakunamantaña chakra ruraq runakuna hallp'apa kallpanta qhawarispa, aswanta kallpachanankupaq uywa wanukunatapunin churarqanku, chaymantañan kay fertilizante nisqakunataqa paqarichisqaku.

Kay fertilizante allinmi imaraykuchus, sinchi achkha runa kaspanchik achkha mikhunapas lliw pachapi kanan, hinallataq utqaylla ruruchinapaq, utqaylla mikhuy ruruchisqankuna qhatuman rinapaq.

Kay tapukuykunawan rimanakusunchik.

¿Kay fetilizante nisqakunata maypin ruramunku?
¿Kay rantiy wanuwan rurasqa mikhuykuna imaynataq?
¿Imakunamanta rurasqan kay hampikuna?
¿kay rantiy hampikunawan mikhuykuna rurasqa ancha qhalichu icha imaynachu?

¿Imataq fertilizante?

Fertilizante nisqaqa hallp'a kallpachanapaq rurasqan, ichaqa tupachispa ruranku químico nisqakunawan, kanman nitrato , sodio, potasio amoniaco, urea super fosfato, kay hallp'a kallpachakuq hampikunataqa allpawan minuna, hinaspan yurikunaqa kay hampiq kallpanta saphinwan ch'unqan, chaywan kallpachasqataq allinta wiñamun, rurumun, unay waqaychana, manataq ima kurupas chay mikhuyman haykunchu.

Yacharquniña
Uywa wanumanta, rantiy wanumanata.

¿Imaynataq uywa wanu, rantiy wanu fertilizante nisqa?

Uywa wanu	Rantiy wanu fertilizante
Allin • Allpanchikta qhalillata uywan. • Achkha taq'ata chakrapi wiñachin. • Chakra kay wanuwan rurasqa sumaq, qhali mikhuyta quwanchik. • Kay pachapi hunt'asqa kawsayta uywan, tahachin. • Pisilla, ayllunchikpi mikhuna tarpunallapaq. • Mana rantina. • Kay wanuwan mikhuyqa aswanpas unquykunamanta hark'awanchis, hampiwanchik ima. • Hallp'ata kallpachan unay watapaq, mikhuykunata uqarinakama kallpachan. • Yanapakuq kurukunata, llawq'akunata mana sipinchu. • Achkha t'aqa mikhuykunata puquchin.	**Allin** • Hatuchaqta ruruchik. • Ratulla puquchin. • Qhatunapaqkama rurasqakuna llaqtakunaman apana, huk suyukunaman apachina. • Ratu tariy.
Mana allin • Uywakuna tukupuqtin sasa tariy kapuchkan. • Huch'uyllatam ruruchin. • Pisilla kan,unaypi huñukun. 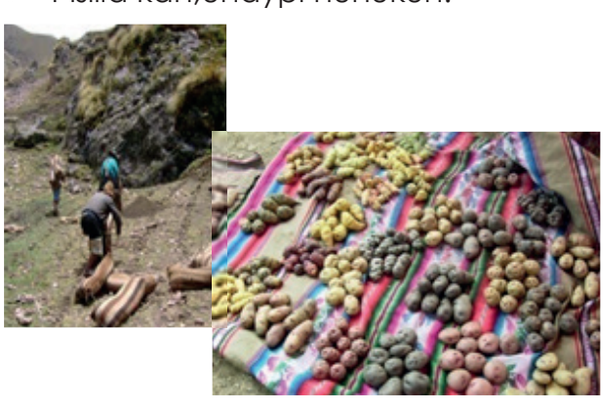	**Mana allin** • Achkkha qullqipaq. • Unquykunata kurkunchikpi rikhurinman chaninta churasqaqa pachata qhillichan, unquchik. • Askha churasqa wiñaq mikhuyta k'irinman. • Wayra musmisqanchikta qhillichan. • Hallp'ata wakchayachin. • Kay pachapi wakin kawsaqkunata sipin, mana riqsiqqa kurukunata rikhurichin. • Ch'ulla t'aqallaman mikhuykunata tukuchin.

Qillqana p'anqaykipi llamk'ariy.

- ¿Imaniwaq uywa wanukunamanta? ¿Allinchu icha manachu? ¿Imarayku?
- ¿Rantiy wanukunamanta imata willakuwaq?
- ¿Imakunataq hallp'atari, pachanchiktari unquchichkan, qhillichachkan?

¿Pachanchikpa kaqninkunata riqsinki?

Pachanchikpa kaqninkuna kan: kutiy atik. Recursos renovables nisqa.

Unu/yaku. Unuqa mayu unu, qucha unu, puhu unu, para unu. Parawanmi waqmanta kutimun.

Uywakuna .- Uywakunapas allin uywasqaqa watan watanmi waqmanta miran. Uywakunaqa sapallanku urwakuspa mirayta qallarinku.

Mikhuy rurukuna .- Hinallataqmi mikhuy rurukuna tarpusqa mana tarpusqa ima sapa kuti waqmanta miran.

Wayra.- Imaymana wayra kay pachapi, chay wayraqa sapallanmi qhillichakuspa pichakullantaq, sach'akunaq, mallkikunaq, qurakunan, samayninwan.

Qach'ukuna, qurakuna.- Lliw kay pachapi sach'akuna, q'achuna, uywaña mikhurun chaypas waqmanta wiñamun.

Pachanchikpa kaqninkuna mana kutiy atiq.

Gas.- Kay gas nisqa pachanchik ukhupi paqarin, ichaqa maypachachus tukurakapun chayqa manan waqmantaqa paqarinmanchu.

Quri, qullqi, titi, bronce, aluminio.- Lliw pachanchikpi qurikuna, qullqikuna, titikuna hukkunapiwan runapa urqusqanman hina tukukapun pasaqpaq.

Mallkikunamanta k'imisa.- Mallkikunamanta k'imisa, carbón nisqaman tukuchinku chayqa, manan waqmanataqa mallkiman kutinmanchu.

Pachanchik qhawaq lluqsisunchik.-

- Ñawpaqta yachachiqninchikwa kuschka hawaman lluksinanchikpaq rimanakusunchik.
- Hinallataqmi purimusqanchikpi allinta qhawamuspa yuyaychakusunchik kay siq'isqa raphipi hunt'achimusunchik.

Llamk'arisunchik.

Kayhina p'anqata tukukuqkuna, mana tukukuqkunata ima hunt'achisun.

Tukukuqkuna	Mana tukuy atiqkuna
1.- Rimi	1.-Hampi qurakuna

¿Imaynatataq kay pachanchikpa kaqninkuna kachkan?

Kay pachanchikpa kayninkuna uqariyta yachananchik:

- Kay pachanchikpa kaqninkunata lliw runakunallam aswantaqa uqarinchik, ichaqa yuyaywanmi uqarina.
- Mallkikunata wit'unchik chayqa, waqmantan huk musun mallkita tarpupunanchik.
- Muyu, laymi nisqa chakrakunata tarpunanchik.
- Uywakunata chanillanta hap'ina, ama tukuruq hinalla.
- Pacha unquchik q'upakunata mana ruranachu.
- Gas, petróleo, gasolina nisqakunata chanillanta uqarina.
- Maypichus ima sumaq kawsay pachanchikpi kachkanraq chayta allinta yuyaywan qhawarinanchik, hark'akunanchik.
- Unuta chanillanta hap'inanchik.
- Luz k'anchaykunata chanillanta hap'ichikunanchik.

Yuyaychakusunchik.

- Ñawpaq p'unchaw hawaman lluqsipa hunt'ana raphita hunt'achisqanta qhawarispa allinta yuyaychakusun.
- Hinaspa ñuqanchik chay yuyaychakusqanchikta huñupi churakuspa hatun p'anqaman qillqaspa willanakusuchik.

Hinallataq huñupi kay tapukuykunaman kutichiy.

1. ¿Imaynam kay pachanchik kanman lliw kaqninkunata tukurapuqtinchik? ¿Imatam qam rurawaq mana tukukunanpaq?
2. Ayllu runachu, llaqta runakunachu pachanchikpa kayninkunata mana chaninta uqarin? ¿Imarayku?

Yacharqankichu

Yunkakunapi kay petróleo gas urqumunankupaq, achkha mallkikunata wit'unku, sach'akunata pilanku, qurakunata sarunchanku, huch'uy uywakunata sipipunku, hatun uywakunata wasinmanta qatinku aswan karukunaman, ñankunata kichaspa, makinariyakunata apaspa.

Puhunchikkunata pichamusunchik

Imarayku.

- Ayllunchikkunapiqa yachanchik maysi unukunapa ñawin, chaymi wawakunatapas huch'uychanmanta pacha yachachinanchik ununchikuna munakuyta.
- Chayqa ayllunchikpa puhunkunata picharqamusun, manahinataq mayunchik kachkan chayta riyta atisunman.

Imaynata rurasunchik:

- Rimanakusunchik maypi puhukuna kachkan, hinaspa yuyaychakusun puhuman rinanchikpaq.
- Yuyaychakusun imayna rurananchikpaq, pikunawan rinanchikpaq. Riyta atisuman huk kuraq taytawan, manahinataq ayllunchikpi kanpuni unukamayuq.
- Yuyaychakusun imakunam kanan puhuman rinapaq, haywakunapaq, lisinchkakunapaq, apallasuntaq hasp'inakunata, palakunata, siqakunata ima qhillinkuna pallamunapaq.
- Ñawpaqmanta, phisqamanta huñupi churakuspa ima apamunanchikta yuyaychakusun.

Kikin llamk'arinanchik.

- Ima p'unchawtacha niranchik llamk'arinanchikpaq chay p'unchawta llapallanchik ñawpaqtaqa huñukusunchik, hinaspa puhuman puririsunchik.
- Kikinman chayaruspataq tayta mama q'imiqninchik willariwasun puhumanta ima yachasqanta.
- Ñawpaqtaqa allinta kamachiyninchikta hunt'aspa puhuta pichasun llapamanta.
- Hinallataqmi apasunman llaqita may puhu risqanchikmanta, t'uturata ima tarpumusunman aswanta unun chay puhupi paqarinapaq.
- Allinta picharquspa anqusu, kuka k'intu, rawil t'ika, ima kanman chaykunata sumaqta saqimusunchik hinaspataqmi unuta yarqhanman kachayanpusun.
- Hinaspa yachaywasiman kutiyanpuspa yachaqmasiykikunaman, tayta mamakunaman, ayllu kamachikuqkunaman willarisun kay rurasqanchikmanta.
- Kaytaqa rurasunchik ayllunchikpi ununchikkuna mana hayk'aqpas pisinanpaq.

Rurasqanchikta chaninchasun.

Imapaqtaq puhutari pichamurqanchik	Ima sasachakuykuna kan	Llapachu kamachikuykunata hunt'rirqanku.

7

T'AQA

Pacha Mamata qhawaspa tarpusunchik

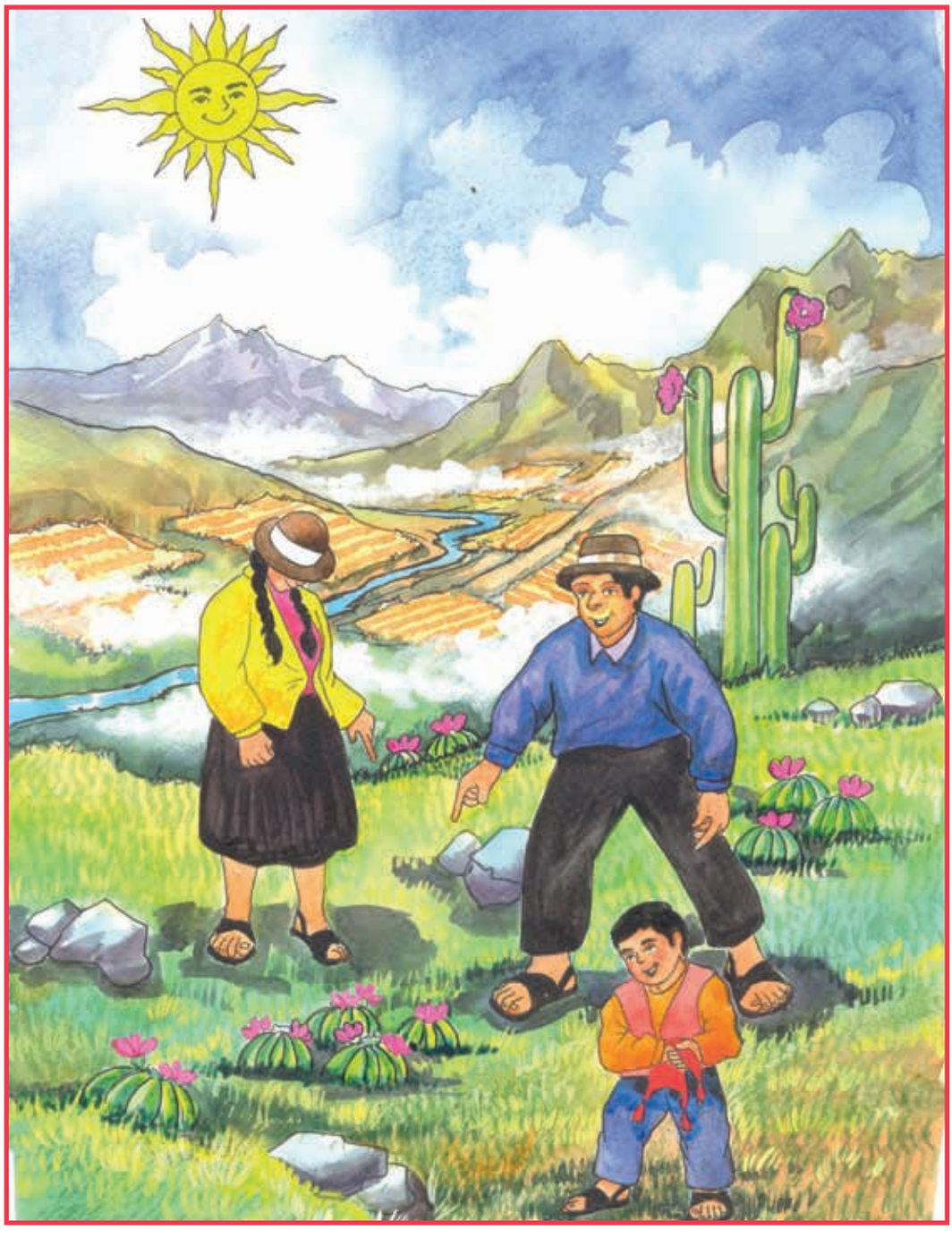

- ¿Imaynatam runakuna pachapi tarpunankupaq kaqninkunwan riman?
- ¿Imaynam chakrakuna wiñanman mana pachawan rimaspa ruraswan chay?
- ¿Imawanmi chakrakunata wanuchasunman mana uywakuna kanman chay?

13
YACHANA

Pacha Mama qhaway

¿Imaynatam, imapaqtaq ayllukunapi pachata qhawanku?

Sink'aywamanta willakuy

Sink'aywataqa Qusqu ayllukunapiqa tarpuy killata qhawanku, Mama Rosa Lipiz willakusqanmanhina: sink'aywataqa manaraq tarpuchkaspa kimsa kutita qhawayku, huk kutita qhawaqtiyku sichus t'ikan achkha kachkan llanllarichkanraq chayqa ñawpa tarpuymi allin kanqa, manahinataq t'ika willanawankupaq waqmanta suyayku, ahinata kimsa kutikama sink'aywataqa qhawayku.

Pachanchikwan uywanakuy

Uywakuna uywanapaq

Ayllukunapiqa imaymana uywakuna uywanapaq pachatam qhawarina, mirananpaq, unqunanpaq, pisiyananpaq ima sut'itan willawanchik, ichaqa yachanan pacha qhawayta; killata, intita, phuyuta, musquyta hukkunatawan iman qhawana.

Chakrakuna uywanapaq

Chakrakuna llamk'anapaqpas imaymanawanmi kay pachapi rimanku kaykunawan yuyaychakunku, ñawpa ñawpaqmanta t'kakunata, phuyukunata, mayukunata qhawaspa; ñawpaqmantaña pisichus, chaninchus kuhichu kanqa chayta yachanku. Hinallataq para wata, ch'aki wata kananta willakun.

Runapura uywanakunapaq

Runakunaqa ayllukunapi allin, sumaq ayllunku ukhupi kawsanankupaq pachawanpunin rimanku, sut'itan imakunapas rikhurin, uywakunapas wañurqarin, chikchikpas, parapas, sut'itan willawanchik.

Yachaykunata pacha qhawaymanta t'aqwirisun

- **Wasinchikpi tapumusunchik imaynatam kay pachawan kawsanku, imaynatam ayllunchikpi para wata kananta yachanku, ch'aki wata kananta. Qillqasqata llapapaq apamunki ñawinchanki willakunki ima.**

Tapukamuspa

Kay pacha qhawaymanta aswanta yachaykunata t'aqwirisaq.

¿Imaynatam pachata runakuna qhawanku?

Sichus chakranchikta qasa hap'irun chayqa, tutamantan manan khuyapayaspaqa qhawanachu, chanintas mikhuychakuna, p'inqakun hina aswanta ch'akirapun.

Mana atuq uywanchikta mikhunanpaq, uywa ch'uyaypim, compadrepaq nispa hukninta señalana. Chayqa aswanpas atuqqa uywanchiktapas qhawaysiwanchik.

Imawanpas unqurunchik chayqa, manan chay unquyta chiknipakunachu, nitaq millakunachu, aswanpas munayukuna runatahinapuni. Mana hinaqa aswantan unquyapusunman.

Pacha qhawaymanta yachaykunata tapukamuy.

Awanapaq, **wasi ruranapaq**, **kasarakunapaq**, **wawa uywanapaq**, **mana unqunapaq**, **ch'uñu ruranapaq** huk ruraykunapaqwan, qillqarquspa, yachaqmasiykikunawan willanakuy.

¿Imataq pacha qhaway?

Ayllu runakunaqa ancha yachayniyuqmi, imaraykuchus paykunaqa kay pachapi ima kaqwanpas sunquwan, yuyaywan, rimaywan. Ima t'ikawanña, uywawanña riman chaypas payqa t'ika, uywa, phuyu, unu, kaqpura tukuspallan, kaspallan pachawan rimaytaqa atikun.
Chay pacha qhawayta yachaspanmi, ñawpaqmantaña ima ruranapaqpas yachanku. Kay pacha qhawaytaqa ñawpa machulanchikkunaraqmi qhawaytaqa yacharqanku chaymi chay yuyayta kunankaman ayllukunapi llaqtakunapi ima qhawanchik.

Yacharquniña
Imataq pacha yachay chayta.

¿Ima sasachakuykunatam kay pacha kawsasqanchikpi riqsinchik?

Lluqlla
Llluqllakuna sinchita paraqtin qunqaymanta chayamun, quchakuna hallp'ata chulluchiqtin. Ñankunata wasikunata apan.

Unukunaq puriynin.
Para kinrataqa mayu unukuna nichku waq'ata purimuspa runakunata, wasikunatan apan.

Pacha qhunununuy
Pachanchik mayninpi pisitapis, sinchitapis kuyun. Chaywan wasikunapis raqran, urmayunpis.

¿ Iman Defensa Civil chayta yachankichu?

Llaqtakunapiqa, kay pachapi ima kananpaq, yachayta munaspaqa, defensa civilpi llamk'aqkunam chaytaqa qhawarinku, **¿Imataq chay Defensa Civil nisqari?** Runakunapa allin kawsayninpi ima sasachakuypas kay pachapi kaqtim yuyaychakunanpaq. Kimsa t'aqapin yuyaychakun rurayninkunata.

1. Manaraq imapas kachkantin: Lliw runakunaman yuyaychan, rimapayan.
2. Sasachakuypi tarikuspa : Yanapan, hampin ima.
3. Sasachakuymanta lluqsinanpaq: Sinchi sasachakuypi tarikuqkunata yanapan. Chaypaq sapanka llaqta umalliqninchikkuna kay defensa civilta kamachin.

¿Imatan ruranachik kay sasachakuykuna chayaramuqtinri?

Ñawpaqtaqa yachaywasikunapi, umalliqkunapaq kamachiy kan, paykunan ñawpaqmanta aylluwan, tayta mamakunawan, llaqta umallikunawan rimanakuspa brigada nisqa huñukunata yuyaychanqaku. Chay brigadakunam kanman :

Ñawpaqta yuyaychakuqkuna.
Paykunaqa, televisión, internet, qillqa mayt'ukunapi, qhawaspa llapa runata yuyaychanan.

Sasachakuypi yanapakuqkuna.
Paykunaqa, kikin sasachakuypi tarikuspa, lliw runakunata yananan.

Hampiqkuna.
Paykunataq, lluqllapas, mayupas pachapas qhunununuptinmi, k'irisqakunata yanapananku.

¿ Imaynatataq runakuna pachata qhawanchik?

Ayllu kawsaypi	Wak kawsaypi
Imaymanawan rimaspa pacha qhawayta yachanchik, chaymanhinataq ima ruraytapas yuyaywan ruranku, hinaspapas pacha mamaqa ayllun sumaqta qhawariqtin manan ancha sasachakuykunataqa apamunchu, chaypaqmi ch'uyarikuna.	Wak yachaykunapi, llaqtakunapipas ayllumanta ripuq runakunaqa pachataqa qhawallankutaqmi. Ichaqa huk yuyaywanmi qhawarinku. Manchan, manchanllaña ima sasachakuykunatapas suyanku. Kay SENAMHI wasi yuyaychasqanta suyanku.

Ichaqa. Ayllukunapiqa mana kay llakikunapi kachkanapaqmi aswanpas yuyaywanmi chakratapas, wasitapas rurayku, manan hayk'aqpas unupa, lluqllapa purinanpiqa ruraykuchu, aswanpa kay pachata allinta qhawaspa ñawpamantaña yachayku, chaymanhinataq yuyaywan kawsayku.

Ayllunchikpi kay sasachakuykuna kanman chayqa *Brigada de Defensa Civil* nisqakunapin rimanasqa kananchik, chaypaqmi aswanpas sunqunchikmanhina churakusun sapanka huñupi.

Brigada de prevención y seguridad.	Brigada de primeros auxilios.	Brigada de apoyo.
1.-	1-.-	1.-
2.-	2.-	2.-

Yuyaychakusun llamk'arisun:

- Yachaqmasinchikwa huñupi churakuspa p'anqakunapi yachaykunata qillqarisunchik kayhina sasachakuykuna manaraq kachkantin.
- Chay kamachikuykunata hatun p'anqapi qillqaspa ayllunchikpa wasi qhatankunaman k'askachisunchik.
- Hinallataqmi sapanka huñumanta huk rimanqa, hina willarikunqa imatas rurana kay hina sasachakuykunapi tarikuspa. Huk t'aqataq k'irisqakuna imayna yanapaymanta willarikunqa, huk t'aqa imaynata pikuna yanapanawanchik kay sasachakuykunapi chayta willariwasunchik.

Tapurikusun, yacharisun

Yacharqankichu: 2011 watapi Japón hatun suyu llaqtapi kay llimp'ipi rikusanchik hinan, mama qucha yaqapas llapan llaktata millp'urapun , chaypin achkha runakuna wañuyapurqan, wasikunata runa runantinta aparikapun, wakin ñak'arispa ñak'aymanta unukunamanta lluqsinpunku.

¿Imataq Tsunami?

Kay tsunami nisqamanta yachananchikpaqmi yachachininchik video nisqapi qhawachiwasunchik.

Chayta qhawayta tukuruspataqmi, tsunamimanta rimarisunchik.

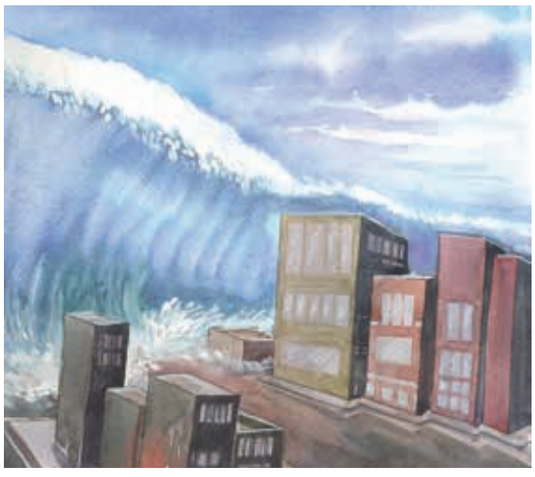

Kay tsunami nisqamanta astawan yacharisun.

Kay Tsunamiqa lamar quchapa ununkunan sayarin 30 m tatkiy sayayniyuqta, hinaspanmi patanman millayta kallpawan lluqsimun, wasikunata ima tarisqanta aparikuspa, qhuchurikuspa, hinaspapas kay tsunami unuqa utqaylla purin. Tsunami lluqsimunanpaqqa lamar qucharaq ch'akirapun qhipaman kutirispa, ukhunkunaraq rikukun, chaymanta millaytapuni lluqsimun.

¿Imaraykutaq kay lamar quchaq ununri sayarin? Chayqa maypachachus pacha kuyuqtin, qhununununqtin, ñawintaq qucha ukhupi tarikuspa chaymi ununtin kuyullantaq.

- **Kay sasachakuypi tarikuspanchik imatan rurananchik. Iskay yuyaychakuyta yachachiqniykiman willay, hatun p'anqapitaq qillqay.**

Ichaqa, kay sasachakuykunataqa manan ancha puna ayllukunapi tiyaqkunapaqqa aypanmanchu, aswanpas , kanman lluqllakuna, mayu millp'uykuna, rit'i lluqllakuna, chaymi aswanta kay sasachakuykunamanta yachananchik.

Nañ yacharuniña
Kay pachanchikpi sasachakuykunamanta.

¿Pikunataq chay pachanchikpi tsunami, terremoto, sismo, derrumbe lluqlla, ima kaqtinri yanapanawanchik?

Ayllunchikpi.

Ayllukunapiqa ancha munaytan rimanakuspa para pacha killapi ñawpaqmanta allichakuyku, mana hinataqmi ayllu umalliqkunam yanapakuyta machkananku.

Municipio:

Llaqta umalliqmi ñawpaqmanta qhawarinan, kamachikunan, kay sasachakuykunapitaq yanapaywan chayamunan, unuwan, mikhuykunawan, karpakunawan ima, ñuqanchikqa aswanpas willarikunanchik.

Gobierno Regional:

Gobierno Regional umalliq, ñawpaqmantaraq qullqita chaninchamunan, t'aqarinan, yuyaychakunan, qunqaymanta kayhina sasachakuykuna amachananpaq.

Pachanchikwan sumaq kawsananchikpaq iskay yuyaychakuykunata huñupi churakuspa qillqaychik.

1.----------

2.----------

Llapapaq yuyaychakuy

Aswampis ayllunchikta, yachaywasinchikta, wasi qayllanchikta qhawarispa allichakusunchik.

Para kinraykunata, unu puriyninkunata, lluqllanankunata, yachananchik ayllunchikpi mayqin chiqaskunapin sasachakuykuna kanman chayta.

Hinaspapas pachanchikpiqa ancha manchakuywanmi kawsananchik, lisinchkakuspa, ch'uyakuspa, k'intukuspa ima.

14
YACHANA

Chakra tarpuy

¿Imataq tarpuy?

"Tarpuyqa, pachaq sunqunman ruruta wachananpaq churaykuy, sumaqta mañakuspa, k'intukuspa, ch'uyakuspa ima, warmitaq chay muhu churaq kanan"

Ayllukunapiqa tarpuyqa hatun purikachaymi, ichaqa parata, manahinataq tumirumanta, unu kamachikmanta unuta suyakuna, kay tarpuytaqa iskay t'aqamantan llamk'arina.

Qarpawan: Qarpawan rurana chakrakunaqa aswanpas pampampin tarikun, chaypaqtaq tumirumanta, unukamayuqmanta unuta quchikamuna.

Parawan: Parawan llamk'ana chakrakuna, aswanpas altunkunapi, punankunapi, tarikun; ichaqa kay tarpuypaqqa runakunaqa pachata qhawayta, rimayta yachananku mana hinaqa pantayapuspa mana chaninta yanqapaq tarpuyqa kapunman.

- **¿Ima raykutaq wakin ayllukunari pisillatañan tarpuchkanku?**
- **Huk t'aqa mikhuyllata tarpusunman chayri. ¿Allinchu kanman?**

Tarpuna chakraman purisunchik.

- Ñawpaqta chakrachikuqwan chakranpi chaskinawanchikpaq rimarisunchik.
- Chakraman puririnachikpaq sumaqta rimanakusun, sumaq sunquta aparikuspa purinanchik.
- Yachaqpa willawasqanchikta ch'uyata uyarisunchik.
- Yachaywasiman kutispa qillqananchikpaq.
- Aylluykipi imaynatan tarpuchkanku, chakra purisqanchikmanhina, yachasqaykimanhina, manahinataq p'anqakunapin t'aqwiriy.
- Huch'uy p'anqakunapi qillqaykita apamuspa ñawinchaspa, willarikuy.

"Tarpunaykupaqqa mayu, killamantaraqmi pachata qhawachkayku, tarpuna chayaramuqtintaq, ancha kusikuy,chayqa aqha rurana, llamk'anakuna allichakuna, runa mink'akuna, aynikuna. Tarpuyqa hatun raymin agostomanta qallarin , qhapaq raymi killakaman tarpuyku".

Willakuq: ***Faustino Quispe Huamán.***

¿Imaynam ayllunchikkunapi tarpuy kachkan?

Tarpuytaqa askha t'aqamantan llamk'akun.

Maway tarpuy: Maway tarpuyqa qallarikun punankunapiqa kuskan killamanta chakanata qhawasparaq pampankunapitaq aswampas killa qallariymanta. Hawastaqa chakra qunakuy killapim tarpunku, Qusqu qayllan llaqtakunapi sarata kay killapiqa tarpunkupuni.

Ñawpa tarpuy: Kay tarpuytaqa uma raymi (octubre) killapim tarpunku, hawasta, siwarata, chawcha sarata ima, kay chakrakunaqa pampapi qarpawan rurakun. Altunkunapitaq aswanpas tarpukuchkan nativa papakunata, añu, uqa, ulluku ima.

Chawpi tarpuy: Kay tarpuytaqa aymuray killapi tarpukun, ichaqa kayhina tarpuykunaqa punankunapim rurakun papa, hawas, pampanpiqa papata tarpunkupuni.

Qhipa tarpuy: Qhipa tarpuytaqa aswanpas chawcha papallatañam tarpunku, maypachachus para qhipakuptinmi kay tarpuykunaqa rurakun.

Ichaqa: Wakin ayllukunapiqa chakra yapuy (agosto) killa qallariyta chakrata q'usñirichispa q'uñichinku, kay tarpuykuna qallarinapaq.

"Tarpuykunapiqa aswanpas mana aqhaqa pisinchu, mirindayta ima wayk'uyku, quwiyuq, wallpayuq, allintan wayk'ukuyku. Hinallataqmi kuka k'intuwan, aqha ñawiwan sumaqta ch'uyaspa llamk'ayku".
Willakuq: Francisco Melo Vera.

Tarpuy, t'aqwiriy.

Mamaykita , taytaykita tapukamuy hinaspa círculo concéntrico yachay mat'ipay qillqapi ch'uyanchamuy, chharqupi tarpuymanta, muyuy/mañay chakrapi tarpuymanta.

¿Ima mikhuykunata kay tarpuykunapi churana? Hinaspa hatun rap'ipi qillqaspa yachaq masiykikunaman willakuy.

¿Riqsinki hidroponía sutiyuq tarpuyta?

Yacharisun:

¿Imataq kanman hidroponía?
¿Maypin kay tarpuykunata ruranku, llamk'anku?
Ayllunchikpi kayhina tarpuyta ¿Atisunmanchu rurayta?

Unupi tarpuymanta hidroponía sutiyuqta yacharisun.

Huk niray tarpuypas kanmi, chaypaqqa manan allpaqa kananchu, aswanpas allpaq sumaq mikhuynikunata unuman churaspa chay unupi tarpukun. Kayhina tarpuypiqa mayqin wirta mikhuykunapas wiñallanmi.

Kay hidroponía nisqapi tarpukunmi:

Kay tarpuymanta astawan yacharisun.

¿Ima sasachakuykunan kay tarpuypi kan?

- Kay unu tarpuytaqa tarpuqmi qhawapayachkanan.
- Kay tarpuy qallayunapaqqa achkha qullqipaqmi.
- Sasa ruranapaq hina qhawarichiwanchik.

Kay tarpuykunapi allinninkunan:

- Kay tarpuyqa ima killapipas rurakullanmi.
- Manan allpamantaqa llakikunañachu.
- Qayllanmanta qhawapayana, ima unquynintapas , ima mana allintapas.
- Ununtaqa mana usuchinchu.
- Manan hatuchachaq makinakunawanchu llamk'akun.

Ichaqa mana lliw ayllukunapichu, suyukunapichu, chakra tarpuy atikun. Huk ayllukunapiqa huk niraq chakrata tarpunku: uywa chakrata, raqchi chakrata, away chkarata, kachi chakrata, t'utura chakrakunan kan".

Kay iskay tarpuykunamanta aswanta yacharisun

Ayllunchikpi tarpuyqa allinmi.

Ayllunchikpiqa mikhuy tarpusqanchikqa mana ima hampillawanmi rurakun.
Kay tarpuypi mikhuyninkunaqa hampim kallantaq.
Kay mikhuykunaqa imaymana riqch'ayniyuq.
Kay tarpuywanqa runakunan sunquchakunchik.

Ichaqa: Unaypi wiñan,
tarpuy kinrayllapi tarpukun.

Hidroponía tarpuypas allinmi:

Kay tarpuyqa mana allpapaqchu,
Ima kinraypas, maypipas tarpukullanmi.
Qhali mikhuykunata quwanchik.
Wasinchik ukhupipas kay tarpuytaqa atillasunmanmi.

Ichaqa:
Kay unu tarpuytaqa qhawapayachkanallan,
kallpachaqta unuman churachkanalla.

Ichaqa: Hatun llaqtakunapi pisillañan tarpuna hallp'aqa, wasita ruraspanku tarpuna hallp'akunata tukurapunchkanku, lliw pachatapis hunt'achipuchkanku, chaykunapaqmi allin kay hidroponía tarpuyqa kanman.

Wawakunapa rimayninta uyarisun.

Chakra ruranapaq rimanarqukusun.

- Kay qillqapi yuyaychakusqankutahina, ñuqanchikpas rimanarqukusun chakra rurananchikpaq.
- Rimanakusqanchikta mana qunqarunapaq hatun p'anqapi qillqasun.

Yacharuniña
Ayllunchikpi tarpuymanta, hidroponía tarpuymantapis.

Yachankichu ¿Imatam ninku biodiversidad nispa?

Willakuy

Pitumarca ayllukunapi, Qusqu hap'iypi anchata nativa papakunata uywayku. Yaqapas 300 kuraqtan papata tarpuyku, yana allpapikama, uywa wanullawantaq, hinallataq huk huch'uy chakramanta yaqapas uqariyku 30 rikch'ayniyuq papakunata.

Hinallataq, kutipa mikhuykunata: añu, uqa, ullakuta ima uywallaykutaq sapankata achkha t'aqapi, ullakupis kan: papa ullaku, muru ullaku, yuqaq chhuchu ullaku, q'illu chhuchu ullaku, rusado ullaku. Uqa kan: yuraq uqa, khachu uqa, chachapoyas uqa, khaya uqa. Añutaq kan: papa añu, yuyaq añu, yana muru, puka muru, allqa añu.

Unay watakunamantaña uywallantaqmi llamata: wari, ch'aska, q'isu, runkhi, imaymana llimp'itaqmi yana, yuraq, paqu, allqa, paru, qillwa, uqi, ch'umpi. Paquchataq kan suri llimp'inpitaq kan: yuraq, yana uqi, wik'uña, khurusa, ilifi, puka ch'umpi, uqi khurusa.

Hinallataqmi qura hampikunapi, imaymana t'aqa, imaymana rikch'ayniyuq sapanka unquypaq: iphuysuru, uqi qura, ch'inin kampanilla, qhaha, mapa, wichullu, yawar ch'unqa, yana ruku, thurpa, phallcha hukkunapiwan.

Rimanakusunchik

- ¿Imaraykutaq achkha t'aqapi mikhuykuna, uywakuna, qurakunari kay ayllupi kanman?
- ¿Llapa ayllukunapichu kayhina mikhuykuna kanman?
- ¿Aylluykipiri imaynataq kay tarpuy mikhuykunari kachkan?

Kay pachapi imaymana kawsay biodiversidad sutiyuq

Perú suyunchikpa pachanpim, imaymana kawsaykuna, imayman t'aqapi, rikch'ayninpi mikhuykunapas, uywankunapas, sach'ankunapas kan chaytam sutichanku **Biodiversidad** nispa.

Imaymana rich'akuq

Imaymana t'aqa

Imaymana kawsaqkuna, kawsayninkuna. Biodiversidad.

Imaymana ecosistemapi kawsaqkuna

Imayniray ayllukuna

Sapanka kay runakuna huk ayllumanta, Sapankataq huk kawsayniyuq.

Yachankichu *Perú suyunchikpi, sapanka ayllupi, sapanka suyupi nichku achkha uywankuna, yunkapi sach'akuna, qichwapi, mikhuyninkuna, ichaqa watanmanta watan, ch'ulla ch'ullamanta kay kawsaykuna chinkapuchkan, mana hinataq pisiyapuchkan.*

Llamk'arisunchik.

- Kay siq'ikunata qhawarispa ¿Imakunam ñuqanchikpa ayllunchikpi kan? Willakusun.
- Hinallataq p'anqakunapi, internetpi ima maskharimuy mayqin kawsayninchikkuna chinkapuchkan. Hina kay ura siqipihina llamk'ariy, willakuytaq.

Hawaman lluksispa kay ura siq'ipihina lliw ayllunchikpi kaqninkunata qillqay:

Sach'ankuna	mikhuykuna	uywakuna	urqunkuna	ununkuna	ayllunkuna

Yacharanki, ñawpa unaymantaraqmi ayllunchikunapiqa runakunaqa imaymanata allin uywayta yacharqanku, yuyaywan, allin makiwan, sumaqta raymich'aspa, ch'uyakuspa, anqusukunata haywaspa.

Rurasunchik kay patan siq'ita

Ayllunchikpi tapukamusqata.

Mallkikunata Rurunmanta Tarpuypi llamk'arisun

Imarayku.

Ñawpa unaymantapunim ayllukunapi imaymana mallkikuna karqan, ichaqa yaqapas lliw puna ayllukunapiqa munay mallkikuna ñuqanchikpapuni karqan qiwiña, qulli, kiswar, sawku, kay mallkikunaqa chinkachipuyta atichkan, ichaqa chayta yuyaychakuspa waqmanta tarpusun.

Rimanakusun allichakusun:

- Ñawpaqtaqa rimanarqukusun imaynatas pikunawansi kay mallki tarpuy proyecto nisqata aparisunman.
- Hinaspa yuyaychakusun huk yachaqta mink'akamunanchikpaq, kanmanmi kikin ayllumanta huk tayta, manahinataq huk ingeniero kay yachayniyuq.
- Paykunaq q'iminchasqan kay llamk'ayta qallayusunchik.
- Hinallataq kay llamk'aytaqa iskay simanpi hunt'arqusunchik.
- Huñukunapi churakusun: wakin yana hallp'ata apamunanpaq, wakin mallki rurukuna apamunanpaq, wakin ichhu apamunanpaq, wakin lastiku rantimunanpaq.
- ¿Pikunamantaq kay proyecto chayarinqa? Chaytawan allinta rimanarikusun.

Kikin llamk'ariynin:

- Kay llamk'ariy chaninchananchikpaq qallayunanchik p'unchaw sumaqta huk huch'uy ch'allawan qallayusunchik.
- Muhu churanapaq t'uqukunata kichana 2 m x 80 cm, pacha ukhunmantaq 30, 40 cm, nisqata.
- Hallp'ata tupachisun sumaqta kay mallki rurukuna wiñay atimunanpaq hina, yanapaqninchik willawasqanchikmanhina. Chaypaqmi yana hallp'ata suysusuna, ñut'u wanutawan hinapas allinta minuna.
- Chaymanta chay allpa, wanu tupachikqata huk t'uqu poza sutiyuq kichasqaman hich'ana, unuchawantaq minuna.
- Hinaspas mallki muhukunata 2 cm ukhucharispa churana, hallp'awan sumaqllata qatarina chay patanmantaq ichhuwan pakana.
- Hinaspa sapa p'unchaw qarpana manahinataq mit'ata qhawarikuspa hina.
- Wiñaramuqtinña sapanka mallkichata akllaspa astana lastiku wayaqaman, chaytataq hukkaq t'uqu, kama nisqaman apasun.
- Mallkinchikkuna wiñaramuqtinña wakinta ayllupi tarpunankupaq taytanchikkunaman rakisunchik, wakintataq qhatuman qullqichakunanchikpaq apasun.

Llamk'ayninchikta chaninchasunchik.

- ¿Ima sasachakuyta kay llamk'ayninchikpi tariranchik?
- ¿Ima allinkunatan rikuranchik?
- ¿Waqmanta ruraspa imapin allchakusunman?

8

T'AQA

Allinta kamachinakuspa ayllunchikta qhawarisunchik

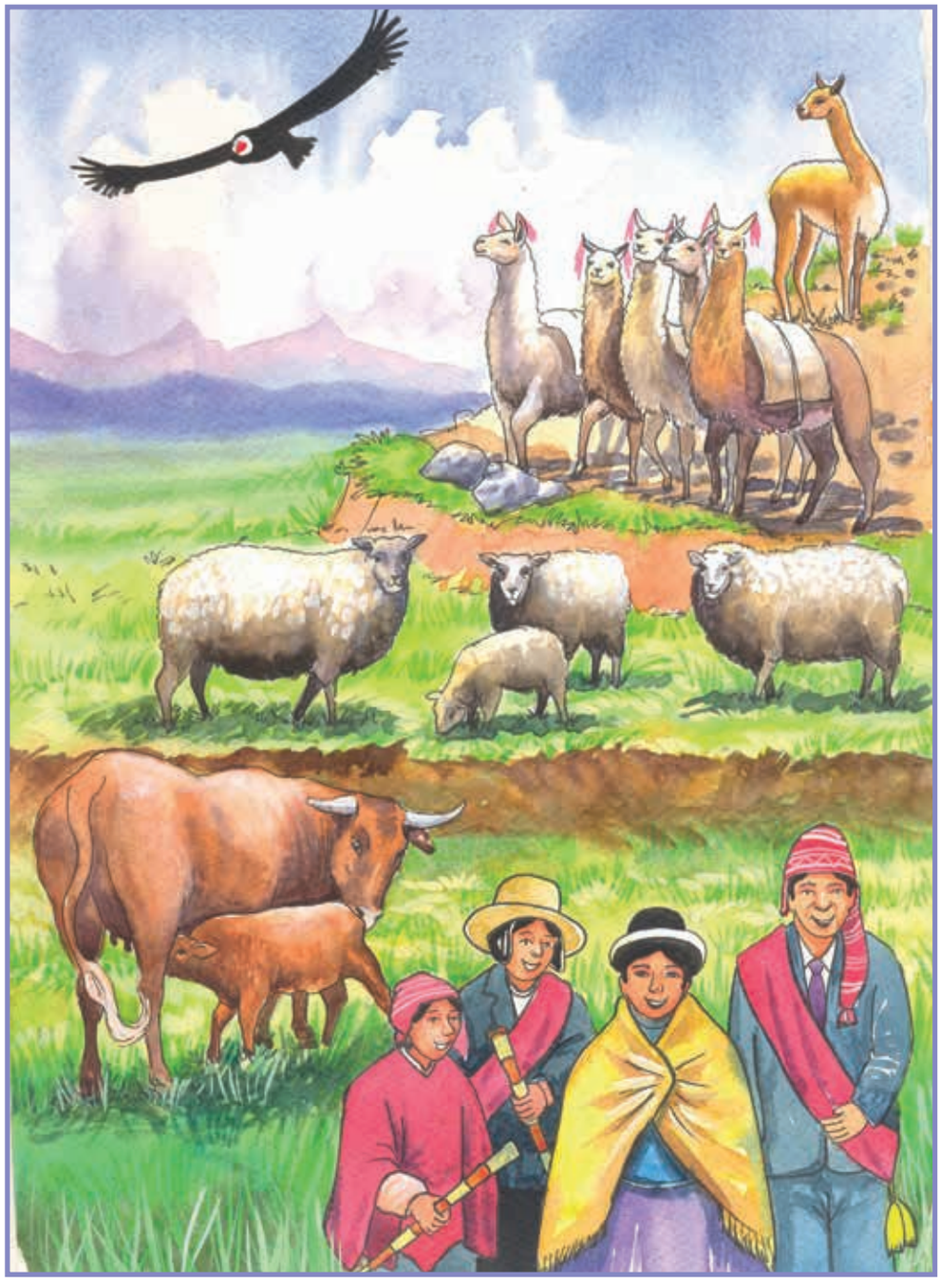

¿Imayna, ima q'imiqkunawan ayllukunapi kamachinakunchik? ¿Imaynataq kunan pachapi uywakunari kachkanman? Ch'ulla t'aqa uywakunallata ñawpa unaymanta uywankuman karqan.

15
YACHANA

Ayllunchikpi umalliqkuna

¿Ima umalliqkunataq ayllukunapi kan?

Hatun raymipi umalliqkuna: Ayllukunapiqa umalliqkuna kanmi sapanka raymipaq, unu raymipaq, taytachakunapaq, mamachakunapaq, ichaqa chaytaqa sunquwan munaspan churakunku, akllanakunku. Kanmi: mayordomo, alférez, anderas, kargonte, kimichu, huk kunapiwan. Ichaqa sapanka ayllupim kay hina kamachikuqkuna kan, wakin ayllukunapiqa huk sutikunawan riqsisqa, ichaqa rurayninpiqa yaqapas kaqnirayllatam hunt'anku.

Charka umalliqkuna: Chakra umalliqkuna kallantaqmi, sapa chakra ruraypi kan: Qullana, qaywa qullana, kañari, qaywa kañari; paykunaqa sapa chakra rurayllapin akllanakunku, hallmaypi, kutipaypi, tarpuypi, ichhuypi iman, kay umallikkunaqa akllanakunku.

Ñawpa umalliqkuna: Inkanchikkuna kawsaynipiraq kay umallikunaqa karan: Kuraka , arariwa, paykunan ayllukunapa sumaq kawsayninta rikuranku runakunapa, uywakunapa, tarpuyninkunapa sumaq allin llanllarinanpaq, chayqa nisunmancha paykunan sumaq kawsayta ayllukunapi churaranku. Ahinata willakun Guamán Poma de Ayala.

Ayllu umalliqkuna: Kunan mit'api ayllu kamachikuqkunaqa: presidente comunal, vicepresidente, tesorero, secretario, vocal, fiscal ima. Kay ayllu kamachikuqkunaqa paqarimurqan Reforma Agraria nisqamanta pacha. Kallantaqmi ayllukunapi huch'uy kamachikuqkuna comités, organizaciones sutikunayuq.

Yacharqanki,
Españolkunaqa KURAKATA, sitiyarqanku, KASIKE, kunanqa kuraqa nisqallapuni hachkan.

Tapukusunchik:
Tayta mamamanchikta ayllupi imaymana umalliqkunamanta tapurikamusun. Chaytataq chaninta willanakusunchik.

¿Imaynatataq ayllukunapiri umalliqkunata akllanku?

Yacharqankichu: Ñawpa unayqa mayqin umalliqpas kanapaqqa, allin runa, **yuyaq runa** kanan karqan, hinallataq warmi qharin ima ruraymanpas churakuqku

Tapukuykunaman kutichispa rimasunchik.

- ¿Imaraykutaq kunan killapi ayllu umallikkunata allana?
- ¿Pikunataq ayllu umallikri haykuyta atin?
- ¿Hayk'a unaypaqtaq ayllu umallikri kanan?
- ¿Runallapichu umallikkuna kanman?

Yacharqankichu: Ayllukunapiqa manan runallapichu umalliqkunaqa kan; aswanpas papa tarpusqapi umalliqninqa "suwa manchachi papa", llamakunapi umalliqninqa "kapitan, delantero", apukunapipas kay ura suyukunapi tiyaqkunapaq "Sallqantay, Ausangatepiwan".

Papa umalliq
Suwa manchachi

Qusqupi Apukuna umalliq: Ausangate, Sallqantay.

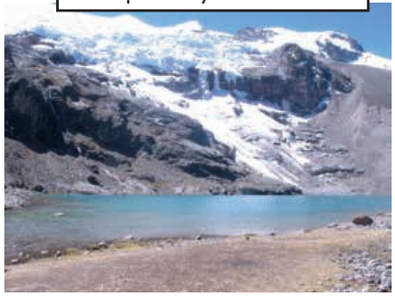

Uywa umalliq
Llama delantera

¿Imaynatam allichanku ayllukunapi runakunapa sasachakuyninta?

Yuyaychakusun kay tapukuykunawan.

¿Imatan kay siq'ipi kay runakuna rurachkanku? Ayllukunapi. ¿Imatan kay siq'ipi kay runakuna rurachkanku?

Ayllu umalliqkunawan rimaq purisunchik

- Ñawpaqta yachachikninchi ayllu umalliqwan ayllu wasipi chaskinawanchikpaq rimamunqa.
- Ayllu wasita rispa, ayllu umalliqkunawan rimamusunchik.

Tapukusun, llamk'arisun.

- ¿Imapaqtaq allin ayllu umalliqkunari?
- Imatan kay haciedakunamanta yachanki?, ¿Chay unaykunapi karanchu ayllu umalliq?

Kay tapukamusqamanta, tayta mamapa yanapayninwan ayllu umalliqkunamanta willarikusun hatun qillqawan yanapakusun.

¿Yacharqanki?

Kay españolkuna chayamusqanmanta pacha ñawpaqnintaqa yaqapas 450 wata ñawpaqmanña hallp'akunaqa ñuqanchikpan karqan, hinas kay wak laya España, Europa suyukunamanta hamuspa hallp'anchikta ancha munasqankuman hina rakinayukusqaku, chay unaymantapachas runakunaqa hacendadokunaq kamachiyninpi purisqanchik, ancha p'anasqa, ancha sarunchasqa, pongopa willakuypi hina. Hinaspa kay hacienda wasikunapi achkha mikhuykuna llamk'akurqan, achkha uywakuna uywakurqan, chaypaqtaq llaqtankumanta apamuspa tarpuchiwarqanchik huk laya mikhuykunata minakunapi llamk'aq runakunaman mikhuchinankupaq. Kay pisi watallaraqmi Reforma Agraria nisqawan allpakunataqa waqmanta ñuqanchikman kutichipuwasqanchik.

Ñawpa umalliqkuna, kunan umalliqkuna

¿Ima yachaykuna kan?

Rurayninkuna	Rurayninkuna Ñawpa umalliqkuna	Musuq umalliqkuna
Ruraynin	Sapanka ayllupi umalliqta akllakuqku. Wakin p'unchaw ima rurayninkutapas wasinpi rurakuchkallanku.	Hatun suyu ukhupi imayna akllanapaq kamachikun. Aylluta kamachikuspa huk oficina nisqamanta.
Imayna akllasqa	Akllasqa kanapaqqa, allin runan kana, sumaq runa.	Eleccción, votación nisqakunapi akllakun, chay ONPE nisqa kamachisqakunawan.
¿Iman rurayninkuna?	Ñawpa unaymantarqami kay umalliqqa ayllupa lliw kawsayninta, yachayninkunta willanan, yachachinan.	Aylluta ñawpaqman apan. Imaymana proyectokunata hunt'achin.
¿Imaynata yuyaychakun?	Ayllupi llapa rimaspa yuyaychakunku, kuraq runakunapa siminta hap'ispa.	Ima ruranapaqpas makita uqarispa, votación democrática nisqapi yuyaychakunku.
¿Imaryaku umalliq kanku?	Ayllunta munaspa mana qullqimantachu kamachita hunt'apan.	Kay kamachikuqkunaqa aswanpas qullqi chaninpaq llamk'anatahina hunt'anku.

¿Imaraykutaq derechukuna nisqari paqarinman karqan?

Ñawpa españolkunaq chayamusqanwan. Españolkunaq chayamusqanmanta pacha imaymana sarunchakuykunata rurawasqanchik kay Tupaq Amaru willakuyninkunapi hina.

Ñawpa haciendakunapi sarunchasqakuna.
Hacendadokunaqa ñawpa unay watakuna sinchitam sarunchawasqanchik, ichaqa Reforma Agraria nisqawanmi yaqapas tukukapurqan.

Ayllu runakunapa kawsaynichikmanta: Unay watakunamantaña, mistikuna ayllu runakunata ancha chiknikuywan qhawawarqanchik, mana paykunata hinachu qhawawarqanchik.

Suyunchikpa kawsaynin chanin ayllukunapi chayarinanpaq. Unay watakunapuniñan suyunchikqa chanin kawsaynikunayuq karqan, ichaqa chay unaykunañan wakillan qhapaqyaq kasqa, wakillan runahina qhawayukusqa ayllu runakunaqa sarunchasqa karanchik chaykuna kaqtinmi kamachikuykuna, Derecho nisqakuna chaninchakamun.

¿Riqsinchikchu derechos nisqakunata?

kanmi llaqtakunapa derecho de los pueblos nisqa

- Derecho a la existencia.
- Derecho a la libre determinación de los pueblos.
- Prohibición de dominación o explotación de los pueblos o países sobre otros.
- Libre disposición de sus riquezas y recursos.
- Derecho a la tierra y territorio.
- Derecho a una educación pertinente y de calidad.
- Derecho a la propiedad comunidades indígenas. Hukunapiwan.

Kallantaqmi llapa kawsaq runapa derecho de la sociedad civil nisqakuna.

Ichaqa kallantaqmi, uywakunapa, mikhuyninchikkunpa, allpanchikkunapa, pachamamapa ima derechunkuna.

- Derecho a la vida.
- Derecho a la integridad personal.
- Derecho a la igualdad.
- Derecho a la libertad (Libertades públicas) -(No privación de libertad)
- Derecho al honor, a la vida privada y la información.
- Derechos políticos.
- Derecho al asilo, nacionalidad, migraciones y extranjería.
- Derechos en relación a la Administración de justicia.
- Derechos de los detenidos y presos y de los inculpados en procesos penales.
- Derechos económicos, sociales y culturales.
- Derecho a la seguridad social - Salud - Educación - Nivel de vida adecuado y medios de subsistencia (vivienda, alimentación, agua) - Familia - Medio Ambiente.
- Derechos al trabajo y derechos laborales.
- Derechos de los pueblos.
- Derechos de las víctimas de violaciones de los derechos humanos. Hukkunapiwan.

Rikusqaykimanhina achkha derechukuna, allinta riqsispa hunt'achiyta atisunman.

¿Imataq derechos de los pueblos originarios?

Kay Derecho de Pueblos Originarios nisqa paqarin Convenio 169 OIT nisqawan, llapa ñawpa ayllukuna kawsayninta, iñiyninta, rimayninta qhawarispa chay ayllukunapi tiyaq runakunaman q'imiq kamachikuymi kay. Imaraykuchus, hawa runakuna ayllunchikkunaman haykuspa sarunchakuyta, kaqnichakuyta munaqtinku. Kay kamachikuyqa Constitución Política del Perú nisqa hatun kamachikuy hina kallpayuqmi, chaytam llapa kamachikuqkuna hunt'achinanku. Kallantaqmi Declaración de las Naciones Unidas nisqa ayllukunapa kaqninkuna waqaychanapaq, kallpanchanapaq.

T'aqwirimuy huk derechukunata.

Huk derechukunata p'anqakunapi t'aqwirimusun, tarisqanchikmanta yachaq masinchikwan willanakusun.

¿Imataq derecho de consulta previa?

¿Pikunataq kay derecho nisqakunata hunt'achin? ¿Imaynata? Yachachiqniykipa yanapayninwan kay derecho nisqamanta rimasun, astawantaq yacharisun.

16
YACHANA

Ayllunchikpi uywakuna

Millma rutuy

Kay killapiqa paqucha rutuyta rurayku chayqa ch'uyaytaqa rurakullaykupunin, chaypaqmi siwara aqha rurasqa kallanpuni. Millma rutuna p'unchawpiqa paquchata hap'ispa chakinkunata watayku, hinaspan ñawpaqtaqa manaraq rutuyta qallarichkaspa ch'uyayku anqusayku, apukunamanta mañayukuspa kay rutuy allin aparikunanpaq, hinallataqmi aqhata upyaspa anqusullaykutaq hina lisichkakuyku ahinata nispa: "Ch'usllu paya, ch'usllu machu, lisichkaykimanta kunanmi kay rutuyta rurayusaqku", chayhinatan rimapayayku runamanhina, hinallataqmi sapanka hallp'api samayku, aqhata upyaspa siwara hak'uyuqta chayta upyayku mana willman wasampi pisiyananpaq, llasaqcha lluqsinanpaq, ahina rurasqa millmaqa punkinraqmi.

Hinallataqmi millmata rutuspaqa simp'ata puchuyku, chaytaqa rinri qhipachampi millmanta puchuna, ichaqa chaytaqa china paquchallatam rurayku, chay sut'i riqsiy kananpaq; hinallataq llapa paquchaq qhasqunpi millmata puchuyku, chaytataqmi unkusa niyku, chaytaqa watan watanmi puchuyku, hinallataqmi china paquchataqa ch'illampi millma puchukullantaq, china kasqan riqsichikunanpaq. Urqu paquchapiqa manam puchunachu.

Rutuyta tukuruspaqa paquchataqa aqhawan ch'uyaruspa kacharipuyku, chay millma rutusqatataq akllayku, allinninta, chhuchunkunata apahaspa allin millmallanta mast'arparispa; allin millma patamantaq chhuchunta churaspa ukhunman q'iwipuyku, chaymantaqa kustalman winaspa llasanta chaninchayku qhatunapaq, p'acha ruranapaqpas. Aqhata upyaspapunin, ch'uyakuspapunin millmata qiwispa niyku "Quriykita, qullqiykita phuqturimunki". Ahinan millma rutuyqa.

Yachaykunata t'aqwirikamusun.

- ¿Ayllunchikpi uywakunari hayk'aq unaymanta uywankunman karan?
- ¿Ima uywakunataq ñawpaq watakunamanta hina manaña kapuchkanchu?
- Ayllunchikpa llapa uywankunata sutinkunata qillqamuspa apamusun, hinaspa huknin uywamanta qillqarisunchik chaymanta willakusun.

¿Imaynapitaq uywakunari runakunawan kuchka tiyapusqa?

Sapanka uywakunataqa ayllukunapi uywachkanku imaymana yachaykunawan, imaymana raymikunawan ichaqa ñawpa unaykunapas uywakunaqa purunpi tiyaqllas karqanku, ñawpa machulanchikkuna hina, hinaspas pisimanta pisi runakunaqa uywakapuyta qallayusqaku.

Kay Perú suyunchikpiqa llamata uywakapusqaku aychan rayku, q'ipikunata yanapakunanpaq, wilanchakuna ruranankupaq; paquchataqa aswanpas uywakapusqaqu sumaq willmayuq kaptin, chay willmanwantaq p'achakunata rurakusqaku. Hinallataqmi quwita sumaq aychan rayku uywakullasqakutaq.

Ahinatam huk uywakunaqa runawan kuska unay watakunamantaña kunan p'unchawkunakama runakunawan kuska ayllukunapiqa tiyachkanku.

Uywakuna qhawaq puririsunchik:

Chaypaqmi ñawpaqta uywayuq runakunawan yachachiqniykichis rimanakunqa uywankunamanta willariwananchikpaq.

Tapukamususnchik:

- ¿Imarayakutaq wakin uywatari wasinchikpi uywanchik?
- ¿Imaraykutaq uywakunari huk t'aqallapi imaymana rikch'ayniyuq kan?
- Hinallataq purun uywakunamanta tapukamullasuntaq, maypi tiyan, imata mikhun, imapaq kay pachapi allin, hinaspa huknin uywata akllakuspa paymanta ch'uya tapukuykunata tapurikusun.
- Uywa akllasqanchikmanta hatun hunt'asqa willakuyta chanincharisun, fotokunatapas urquyta atisumanmi, mana hinataq mama taytaykiq yanapayninwan siq'iyta, llimp'iyta atillasunmantaqmi.
- Yachachiqniykiwan kuska chay uywa ch'uyanchasqaykimanta power point nisqapi churaspa willakuy.

Suyunchikpiqa uywakunam chinkapuchkan ¿Imatam rurananchik?

Yacharqankichu: hatun suyunchik umallikmanta pacha kamachikuykuna kan mana uywakunapas, qurakunapas, sach'akunapas, mana chanin urqunapaq, chaymi wik'uñatapas aswan kallpawan hark'ana. Huchan chay uywakuna ch'inllapi hap'iyqa, hinallataq yunka ukhunkunapipas kallantaq uywakuna ancha hark'asqa.

¿Mayqin uywakunan chinkapuchkan, pisiyapuchkan?

Kuntur. Runakuna nichkuta sipichkan, hinaspa runakunan tiyasqanmanta pisi pisimanta qatipuchkanchik.

Such'i. Titiqaqa quchapi mana kapuchkanñachu, mayukunapipas; tukuy ayllukunapi ñawpa unayqa kaq.

Siwar q'inti: Chay phalaq uywakunapis chinkaripusan, mikhuykunaq t'ikankunapis hampisqa kaqtin.

Wisk'acha. Kay uywapas pisiyapuchkan, tiyasqankunamantan rumikunata apamunku, ñankunata kichapunku.

Wanaku. Kay uywapas mana ñawpaq hinañachu rikukapun, manan wakinqa riqsinchischu.

Taruka: Runakuna waqran, aychan, qaranrayku sipispa tukupuchkan.

Llamk'arisunchik.

Tayta mamaykita, ayllu yachaqkunata, p'anqakunapi ima tapukamuy, t'aqwirimuy, ayllunchikpi ima uywakunan chinkapuchkan, ¿Imanasunmantaq waqmanta mirarinanpaq?
¿Aylluykipiri mayqin uywataq aswan munasqa, manataq chinkananta munawaqchu? Ch'uyata qillqay.

¡Ichaqa manam uywakunallachu chinkapuchkan!

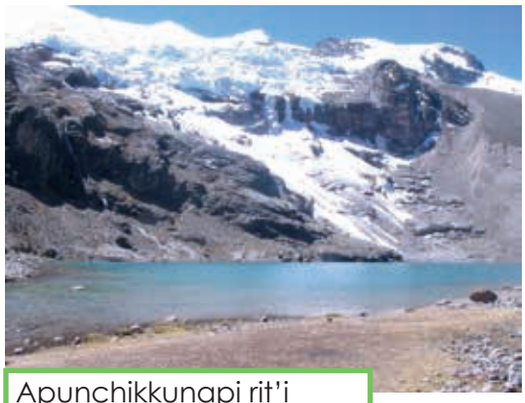

Apunchikkunapi rit'i chinkapuchkan.

Puhunchikkunapas ch'akipuchkan, chinkapuchkan.

Imarayku

Kay pachanchikpi kunan mit'api, sapa p'unchaw imaymana sasachakuykunapi tarikunchik, runakuna aswanta mirarispa, llaqtakunallata wiñarichispa, ancha sumaq, ñawpa kawsayta qhipaman aysapuchkanchis. Hinallataqmi kay mineriyakuna ayllukunaman mana yuyaywan haykuchkan, urqukunapi uywakunata, chakrakunata chinkarichichkan.

Mikhuyninchikkuna rikch'ayninpi chinkapuchkan.

¿Imatataq kay pachapi tiyaqkunari rurananchik?

- Ñawpaqtaqa lliw pachapi tiyaq runakuna sumaq kawsayman kutinanchik, chakranchikkunata llanllarichispa, urqunchikkunata qhawarispa, ununchikkunata yupaycharispa, picharispa ima.
- Hinallataqmi pis'i q'upallata wasinchikpi, ayllunchikpi, suyunchikkunapi rurananchik.
- Ayllu umalliqkuna, llaqta umallikuna hatun suyu umalliqkuna allin rimanakuyman haykuspa yuyaywan ima ruranatapas unt'achinanku.
- Maypichá chay ecosistema hunt'asqaraq kachkan chay chiqaskunata allinta qhawarinachik, hark'arinanchik.
- Minería haykumuyta munaqtinqa ch'ila yuyaywan qhawarispa rimanakunanchik, mana sasachakuykunapi tarikunanchikpaq.

¿Sapanka uywakunari imatataq quwanchik?

T'aqwirisun yachaykunata.

1.- Sapanka irqi huk runtuta yachaywasiman apamunqa.
2.- Yachay apamusqan runtuta phasirqusunchik, hinaspa kachiyuqta mikhurqusunchik.
3.- Mikhuyta tukuspa willanakusunchik.
¿Maymantan kay runtuta apamurqankichik?
¿Maymantan kay runtu paqarimun?

Yacharqankichu:
Ayllukunapiqa purun uywakunaqa aswanpas apukunaq, Pacha Mamaq uywankunan.

Uywakunapa imaymana quwasqanchik.

Ñawpa unaymanta pachan kay uywakunaqa imaymanapi yanapakun, mana runallapaqchu, aswampas lliw kay pachapi kawsaypaq. Kay siq'ipi hina.

Mikhuchiwanchik	Waka aychanta	Quwi aychanta	Paqucha aychanta	Challwakuna aychanta
Yanapawanchik.	Kawallu	Asnu	Llama	allqu
Qullqichawanchik	Quwi	Wallpa	Uwiha	paqucha
Hampiwanchik	Qalaywa	Mach'aqway	K'ayra	Quwi
P'achachiwanchik	Uwiha	Llama	paqucha	Wik'uña

Llamk'arisunchik:

Kay yachaykunawan yuyaychakuspa qillqana p'anqaykipi, aylluykipa uywankunata, kay siq'iwan yanapakuspa chanincharuy. Inventario nisqata qispirqachisunchik.

uywakuna	**Maypi tiyan**	**Imata mikhun**
waka	Wasipi, pampapi, lumakunapi.	Alfata, ramata, q'achuta.

¿Imaynatataq uywakuna kay pachanchikpi taq'akun?

Chaypaqmi tapurikusunchik:

Hawaman lluqsispa michinakunapi huk wakata, kawalluta, uwihata ima machkasun. Mana kaqtinqa huk uywakunapis kanman.
Huk huch'uy uywakunata: ch'uspi, kuru, t'isku t'isku, pillpintu ima machkallasuntaq.
Iskayninmanta allinta qhawaspa rimasunchik.
¿Imapin rikch'akunku? ¿Imatan mikhunku?
¿Imaynatataq uywakunatari t'aqarisunman?

Imayna niray t'aqapin tarikun uywanchikkuna.

Tulluyuqkuna		Mana tulluyuqkuna	
Peces.	Runtumanta paqarimunku	Gusanos 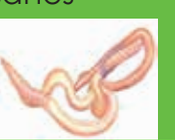	Llamp'u kurkuyuq wachk'ataq.
Mamíferos.	Mamanpa kurkunmanta paqarimunku, ñuñunku pachapipas unupipas kawsanku.	Cnidarios	amp'u kurkuyuq, achkha chakiyuqhina.
Anfibios	Runtumanta paqarimunku, pisimanta pisi llapa kurkunman tukun.	Poríferos	Mama qucha unukunallapi kan kurkunqa T'uqu t'uqutaq.
Aves	Runtumanta paqarimunku phuruyuqtaq pharpanku kan.	Moluscos	Llamp'u kurkuyuq paykunan caracol, choro, calamar.
Reptiles	Runtumanta paqarimunku, rakhu qara aychayuq.	Equinodermos	Pata qaranmi chuchu, qaqa. Estrella de mar.
		Artrópodos	Kurkunmi qaqaniray qarachahina, chay kurkun t'aqasqahinan.